

भारतवर्षीय वनौषधिसंग्रह.

(यांत एतदेशीय वनस्पतिजन्य औषधींचा संग्रह करून त्यांच्या गुणदोषांचा संक्षिप्त इतिहास दिला आहे.)

सुश्रुत व चरक यांच्या आधारानें लिहिलेला हिंदुस्थानांतील अरण्ये व सपाट जमिनीवर उत्पन्न होणाऱ्या वनौषधींचा संग्रह व त्यांत येणाऱ्या वनस्पति यांत संगृहीत आहेत.

द्रव्यांचे गुण व विपाक यांचे संक्षिप्त वर्णन.

या कोशरूपी संग्रहांत प्रत्येक औषधींचे केवळ नाम, रूप व तिच्या वीर्यांचे ह्याणजे औषधिगुणांचे निर्दर्शन आहे. ती कोणत्या लक्षणांनी ओळखावी व तिची हल्दींच्या काळीं युरोपियन वैद्यांनी किती योग्यता मानली आहे याबद्दल विस्तृत माहिती करून घेणे असल्यास वाचकांनी व पाठकांनी वेरिंगसाहेबाने केलेली “फार्माकोपिआ इंडिका” व डाक्टर डिमकूत Vegetable Materia Medica of Western India व Pharmacographia Indica ही पुस्तके पहावीं.

ज्या वनस्पतींचे महत्त्व अलीकडे १०-१२ वर्षांत युरोपियन डाक्टरांच्या लक्षांत आले आहे त्यांचे स्वरूपांचे थोडेंसे वर्णनही जागजागीं प्रत्येक वनस्पतीच्या महत्त्वास अनुलक्ष्यन दिले आहे. या वर्णनाकडे संपादकांनी लक्ष दिले असतां त्यांस विवक्षित वनस्पति विनचूक सांपडेल. प्रत्येक वनस्पतीचीं संस्कृत, देशी अथवा कोंकणी, तामील, कानडी, अरबी, पारसी व त्याटीन इत्यादि नावे मिळतील तितकीं प्रत्येक वर्णनाच्या मथाळ्यावर दिलीं आहेत.

वर्णनानुकमाप्रमाणे वनस्पतींचीं वर्णने संपत्यानंतर शेवटीं प्रत्येक भाषेतत्या नांवांचे घृष्णवार परिशिष्ट दिले जाईल.

अकराकरभ—अकलकरा (देशी) Pyrethrum Indicum—Indian Pellitory, Spilanthes Oleracea N. O. Compositae. ह्याचे फुलांचीं बोंडे व

मूळ ह्याचा उपयोग होतो. शार्ङ्गधर व भावमिश्र या दोन वैद्यांनीं महंमदी लोकांपासून या औषधीचा उपयोग समजून घेतला. हें औषध गांधीकडे मिळते. परंतु तें अलजीरिआ प्रांतांतून, मिसर देशांतून व अरबस्थानाकडून इकडे येते. याचा रस तीक्ष्ण व लेखन आहे व इकडील वैद्य मंदवात व पक्षाधात रोगांमध्ये दुसऱ्या औषधावरोबर त्याचा काढा करून देतात. आफिकस्थ अकलकरा गुणाने जास्त तीव्र आहे. त्यांत रालसटश द्रव्य राहते. हिंदुस्थानांतील अकलकन्यापेक्षां तें जास्त मादक आहे. कधीं कधीं लहान मुलांस चुकीने पोहोंचले तर बेशुद्धि व आंचके उत्पन्न होतात.

अक्रोड—चारमगळा (पारसी) *Juglans regia*—Roxb: Flora Indica p. 670. Walnut tree. Butter-nut-tree, Pennsylvania, N. S. N. America, N. O. Juglandeae De Cand B. X. अक्रोड हा पर्शिया व अफगाणिस्थान या देशांत व हिमालयावर वाढणारा मध्यम उंचीचा वृक्ष आहे. त्यास विषम विभागाने खंडित झालेलीं पाने येतात व फुलांची मंजिरी डहाळीच्या शेवटीं येते. फुले फिकट पिवळीं; तीं वैशाखाचे महिन्यांत येतात. त्यांजमध्ये नर व मादी निरनिराळीं असतात. फळे पावसाळयांत येतात. तीं अंडाकार असतात. ह्याचे फळ गुळगुळीत अंडाकार असते व ते हिरवे असतां त्यांजवर हिरव्या व किंचित् जांभळ्या रंगाची साल असते व ती चोळली असतां बोर्डे काळीं होतात. अक्रोडाचीं फळे हिरवीं असतात तेव्हां आंतील कवच कठीण होण्यापूर्वीं ज्या देशांत तीं उत्पन्न होतात, तिकडील लोक त्यांचे लोणचे घालितात. हीं पिकल्यावर त्यांची वरची साल काढून वाजारांत विकावयास नेतात. स्पेन देशांतील लोक एक प्रकारची खाटी (Sauce) तयार करण्यांत इच्चा उपयोग करितात. फ्रान्स देशांत जंतांचे विकारावर कच्च्या अक्रोडाचा रस पोटांत देतात. ह्याचे लांकूड पेढ्या व संदुका तयार करण्याचे उपयोगीं पडते. तें चांगले कांतले जाते व त्याजवर रंगही बरा चढतो.

अक्रोडाच्या फळांचे तेल पौष्टिक आहे. तें, फळांतील गरंत्राने दाबून काढतां येते. तेल फळाच्या गरांत वजनाच्या प्रमाणाने शेंकडा ९० टक्के वि. गु. १९२९ पासून १९२७ असते. तें १५° सेंटिग्रेड उष्णविंदूवर जाड

होऊं लागते. व २७.५° सेंटिग्रेड विंदूवर घट्ट होते. तें लवकर सुकणारे आहे झणून तें रोगण तयार करण्यांत जवसाच्या तेलाएवजीं चांगले उपयोगी पडते.

अक्रोडाच्या मुळाची अंतरसाल तीक्ष्ण व कडू असते. तिच्यांत रेचक व पित्तशामक गुण आहेत, ते एका रालधर्मी सत्वांत राहतात. या सत्वास ज्युगलंडीन (Juglandin) नांव दिले आहे. हें २—९ ग्रेनपर्यंत गोंदावरोबर पोटांत देतात. सालीचा निष्कर्ष २० थेंबांपासून ६० थेंब द्यावे.

अक्रलील-उलमुल्क (हिंदी नांव) पंजाब व सिंध या प्रांतांत या नांवाने प्रसिद्ध आहे. *Astragalus Hamosus* व *Melilotus officinale* and *hamosa* N. O. Leguminosae. या दोन भिन्न वनस्पति हकीम संग्रहीत करीत आले आहेत. परंतु त्या ओळखण्याकरितां व दोन्हीचे व्यवहारांत असलेले उपयोग समजण्यांत यावेत झणून त्यांची संक्षिप्त वर्णने खालीं दिलीं आहेत तीं वाचावीं.

१ ली वनस्पति शेंगवाली जातीपेक्षीं (N. O. Leguminosae) आहे. ती पर्शिया देशांतल्या रानांत वाढते व तिच्या सालांतून एका प्रकारचा गोंद निघतो त्यास अरबी भाषेत 'गुजर' झणतात. गुजराचे झाड अगदीं लहान असते. त्यावर $\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{4}$ इंच लांबीचीं पाने येतात. पाने द्विखंडी असून देंठदार असतात. त्यांचा आकार उल्या ह्रदासारखा असतो. तीं वरून गुळगुळीत असून खालच्या अंगाने लवदार असतात. ती लव रुप्यासारखी चकाकते. फुले गंधकी रंगाचीं गुच्छाकार असून देंठावर असतात. शेंगा लहान वळलेल्या असून गोल व गुळगुळीत असतात.

२—हें झुड्हप सिंधप्रांतांत सेहवानच्या उत्तरेस व बलुचिस्थानांतील डोंगरावर सांपडते. पंजाबच्या मध्यभागांतीही कचित् सांपडते. ह्या झाडाच्या दोन जाती तिबेटांतील डोंगरावर आढळतात, परंतु त्यांजवर गोंद येत नाही. खरा कटीर गोंद ज्यास झणतात तो या झाडांच्या सालीवर उत्पन्न होतो. कटीर गोंद सफेद किंवा पिंवळ्या रंगाचा असतो. त्याचे लहान चापट गोंलाकार खडे असतात. हा गोंद थंड पाण्यामध्ये बराच विरघळतो; परंतु खेराच्या डिकासारखा सगळा विरघळत नाही; पण ह्याचा थोडा चिकट चोथा राहतो त्यावर आयोडीनचा अर्क टाकला तर उटी जांभळा रंग उत्पन्न होतो.

इंग्रजी भाषेत ह्या गोंदास द्रागाकांथ (Tragacanth) ह्यणतात. त्याचे अंगीं दाह शमन करण्याचा गुण असत्यामुळे स्वोकल्यावर दाहशामक औषधावरोबर त्याचा उपयोग करितात.

अगरू—अगरू (देशी) Aquilaria Agallocha. N. O. Thymelaceæ. ह्याचे लांकडाचा उपयोग करतात. याचे तेल सुवासिक असते व सुगंध येण्याकरितां त्याचा उपयोग करतात.

हा भव्य वृक्ष सिल्हेत प्रांतांत होतो. याचे लांकूड जड, पिंवळट पांढरे, यांकिचित हिरवे असते. हे उष्ण व रोचक आहे. अगरू दुसऱ्या एक झाडा-पासून निघतो.

अग्निदमनी—आगीदवणा (देशी) Artemesia Sternutatoria N. O. Compositeæ. याचे अति लहान झुऱ्हुप असते. याचे बीं व पानांचे चूर्ण नाकांतून ओढिले असतां शिंका येतात; त्यामुळे मस्तकशूलावर कांहीं लोक उपयोग करितात.

अग्नितुम्बा-अग्नितुंबा (म०)—ह्या नांवाने दोन निराळ्या वनस्पति संग्रहांत घेतात. त्यापैकीं मोठी Salvia Plebeia ही होय. दुसरी Blumea आहे. हिच्या निरनिराळ्या नांवाच्या अनेक जाती आहेत. पैकीं भांबुर्डी व भांबुर्डीसारखीं दोन हात उंचीचीं झुऱ्हुपे हिमालयावर व ब्रह्मदेशांतील तेनासरीम प्रांतांतील डोंगरावर सांपडतात. त्यांस ल्याटिन भाषेत Blumea Balsamifera व Densiflora D. C. ह्यणतात. ह्या सर्व वनस्पति Compositæ अथवा ताराकृति पुष्पाच्छादन ज्यांत आहे अशा वनस्पतीच्या वर्गात मोडतात. या लक्षणावरून Compositæ हे नांव ह्या वर्गास मिळाले आहे.

भांबुर्डी कोंकणी माळी लोकांत प्रसिद्ध आहे. तिचीं पाने सुवासिक असत्यामुळे बटाटे, वाटाणे व वालपापडीच्या शेंगांत तीं मिसळून भाजतात. यामुळे त्या पदार्थास एक प्रकारची खमंग रुची येऊन त्यांचे अंगीं पाचकपणाही येतो. याशिवाय तिचा उपयोग डांस अथवा मुरकुटे घरांतून नाहींशीं करण्याकडे करितात. भांबुर्डीचे टहाळे आणून घरांत कडीपाटाचे हलक्यास टांगून ठेविले ह्यणजे डांस पकून जातात. तिच्या वासाने डांस वैगेरे मरतात ह्यणून तीस गुजराथी भाषेत “वाचडमारी” असें ह्यणण्याचा प्रघात पडला आहे.

हिच्या एका जातीस ‘निमुर्डी’ असें ह्यणतात. हिजवर सुबक पिंवळ्या फुलांचे घोंस येतात. निमुर्डीचीं रोपे मुंबईत परळाकडे, वाळकेश्वरी, माजगांवास व मुंबईच्या आसपास पावसाळ्यांत उत्पन्न होतात. तीं कोंवळीं असतां त्यांचीं पाने कांहींशीं मुळ्याचे पानांसारखीं दिसतात व फुले पांढरीं किंवा गुलाबी रंगाचीं असतात. निमुर्डीची अलीकडे वार्डनसाहेबांनीं परीक्षा केली आहे; तिजवरून तिच्या पानांत पुढे लिहित्याप्रमाणे द्रव्ये सांपडतात:—सुवासिक उडणारे तेल, काळ्या रंगाचे आम्ल द्रव्य, रंजक द्रव्य, मेलिक आसिड, मेण, करसिद्रीन द्रव्याचा अंश व इथरमध्ये विश्वलणारे सूच्याकार स्फटिकरूप धारण करणारे रुचिहीन द्रव्य. अग्नितुंबा नांवाची वनस्पति Salvia Plebeia हिची वाचक आहे असें डाक्तर डिमॉकसाहेबाने पश्चिम हिंदुस्थानांतील औषधिवर्णनांत लिहिले आहे. त्याच आधारावरून सदरील नांव Salvia जातीच्या वनस्पतीस आझी देतो; परंतु ही वनस्पति निराळ्या वर्गातली आहे. हिचे फळांतील बीं ‘कमरकस’ नांवाने प्रसिद्ध आहे.

अग्निमंथ—अरणी, प्रमंथ (सं०) भूतभैरवी (बंगाली) निर्गुडीची जात ह्याचा दोन जाति आहेत:—

१ मोठी अरणी Premna Integrifolia N. O. Verbenaceæ.

२ लहान अरणी Clerodendron Phlomoides N. O. Ditto.

लहान अरणी—तेजोमंथ शब्द पहा.

मोठी अरणी—वैदिक काळांत अरणीचे झाडाच्या लांकडाचे गोल तुकडे करून त्यांच्या केंद्रांत खिळा बसवून दोन्ही तुकडे एकमेकांवर घांसून त्यांजपासून आग उत्पन्न करीत. व अद्यापि सिकीमच्या पहाडांत जंगली जातीचे लोक तसाच उपयोग करितात. ह्यणून याचे नांव ‘अरणी,’ वन्हिमंथ, ‘अग्निमंथ’ वैगेरे पडले आहे.

अरणीचे झाडोर लहान असून पावसाळ्यांत फुलते. त्यास बन्याच फांद्या असतात व जमिनीवर पसरलेले असून त्याची साल काळसर असते. पाने सन्मुख, देंठदार, हृदयाकार, टोंकाकडे कातरलेलीं, गुळगुळीत असून ६-६६ इंच लांब व ३ इंच रुंद असतात. फुलांचे घोंस डाहाळीच्या शेंड्याला अथवा डाहाळीच्या खाकेंतून येतात. फुले हिरवट, सफेद रंगाचीं असतात

(६)

व फले चण्णाएवढीं काळ्या रंगाचीं असतात. हिच्या पानांस सुगंधि सुवास येतो. पान चावले असतां किंचित् आंबट व तुरट लागते. हिचे मूळ किंचित् कडू असते.

हें झाडोर दक्षिणेंत, मलाक्का बेटांत व सिंहलद्वीपांत वाढते. सिंहलद्वीपांत ह्यास माहामिदि किंवा 'मिदीघस' क्षणतात.

औषधी उपयोग—ह्याचे मूळ दशमूळांचे काढ्यांत येते. पानांचा फांट देवी, गोंवर वगैरे रोगांत तापाचा दाह कमी करण्याकरितां देतात. मोठ्या अरणीच्या मुळांत एक कडू सत्व असते. शिवाय ह्यांत तुरट द्रव्य व राळभय द्रव्य राहते. अरणी व ऐरेण ह्या दोन निरनिराळ्या वनस्पति आहेत. अरणी नरवेलासही क्षणतात. तो 'नरवेल' Viburnum latifolium या नांवाने ओळखिला जातो. जास्त माहिती 'नरवेल' शब्दावर पहावी.

Imp

अग्निशिखा—धातकी (सं०) धायटी (देशी) Woodfordia floribunda N. O. Lythraceae ही वनस्पति कोंकणांत, खानदेशांत व उत्तरसर्कार प्रांतांत विपुल वाढते. हिचीं फुले जोडे तयार करण्याकरितां चामडे लाल रंगविण्यास उपयोगांत चांभार आणितात. फुलांचा उपयोग "मूत्रदोष" काढण्यांत करितात. मदकारी गुण उत्पन्न करण्यासाठीं अथवा दारू करण्याकरितां पूर्वकाळीं धायटीच्या फुलांचा उपयोग होत असे. इतर वनस्पतींच्या फुलांत साखरेचा अंश जास्त असत्याने दारू करण्यासाठीं हर्छीं धायटीचा उपयोग होत नाहीं.

अगस्त्य—अगस्ता (प्रा०) हदगा (म०) बकागस्ता (ब०) अगटी (तामील) अनिस (तैलं०) हनिया (हिं०) अगस्ति, अगस्ति, मुनिद्रुम, शीघ्रपुष्प, ब्रणारि, बकपुष्प, दीर्घशिंबीफल, सुरप्रिय, शीतपुष्प, पीतपुष्प, नीलपुष्प, लोहितपुष्प, कुंभयोनि, मधुशीघ्रक, वंगसेन, यति, मुनिपुष्प (सं०) Sesbania Grandiflora N. O. Leguminosae; Aeschynomene grandiflora.

झाडाचे वर्णन—हें झाड लहान असून ठिसूल असते. ह्याची वाढ वीस फूटपासून तीस फूटपर्यंत असते. हें झाड फार दिवस जगत नाहीं. हें झाड बहुतकरून प्रत्येक खेडेगांवांत व देवलाजवळ इष्टोत्पत्तीस येते. कळांहीं दि-

(७)

काणीं हीं झाडे मुद्दाम लावितात. ह्या झाडाच्या फुलांची व शेंगांची भाजी करितात. दोन चार महिने खेरीजकरून ह्यास निरंतर फुले येतात. हें झाड लवकर वाढते व ह्याच्या लांकडाचा सर्पणाखेरीज दुसरा कोणताही उपयोग होत नाहीं. ह्याचे सालीवर एक प्रकारचा मऊ डिंक येतो. तो स्पिरिट अगर पाणी ह्यांच्यामध्ये भिजत वातला असतां वितकून कांहीं शेष बाकी राहतो. हा तुरट आहे व ह्याची सालही तुरटच आहे. इंडियन फार्मार्कोपियांत लिहिल्याप्रमाणे ह्याची साल कडू नाहीं. औषधांत उपयोग करावयाचा असत्यास ह्याच्या सालीचा करावा. कोठे कोठे फुलांचाही उपयोग करितात. ह्या झाडास 'अगस्ति' हें नांव पडण्याचे कारण असें आहे कीं, ह्याचीं फुले देवपूजेत अगस्तिक्रष्णींनी पूज्य मानून उपयोग केलेला आहे. अगस्ता पिंवळा, जांभळा, तांबडा व पांढरा इत्यादि रंगांचा असलेला आल्हीं पाहिला आहे.

औषधी उपयोग व गुण—हा वृक्ष मधुर, शीत, रुक्ष, वायूचा कोप करणारा व त्रिदोष, श्रम, बल, खोकला, कफ, विवर्णता, पित्त, ब्रण, भूतपीडा, सामान्य व चातुर्थिक ज्वर इत्यादिकांना दूर करणारा असा आहे.

फुलाचे गुण—किंचित् शीत, तुरट, पाककाळीं तिखट व वातुळ रस त्यांत आहेत; व चातुर्थिक ज्वर, रातांधळे, पडसें, कफ व पित्त यांचे नाशक असे आहेत.

शेंगेचे गुण—ही शेंग बुद्धिप्रद, लघु, सारक, सुचिप्रद, पाककाळीं मधुर, शुक्रधातूची वृद्धि करणारी, कडवट अशी आहे, आणि त्रिदोष, कफ, शळ, हीहा, पांडुरोग, विषदोष, शोष, गुलम यांना दूर करणारी; आणि तीच जून झाली असतां रुक्ष आणि पित्तल अशी आहे.

पानाचे गुण—पान तिखट, कडवट, मधुर, गुरु, किंचित् उष्ण आहे व कृमी, कफ, कंडू, रक्तपित्त आणि विष यांना दूर करिते.

कल्प—पांढऱ्या अगस्त्याची साल रिठ्यांच्या पाण्यांत उगाळून पोटांत दिली असतां फुरशाच्या विषाने पोटांत बनलेला गड्हा नाहींसा होतो. तो गड्हा नाहींसा झाल्यावर तांदुळांचे पेजेंत तूप वाळून ती द्यावी; पेज सरासरी अर्धा शेर असावी. (२) कफविकार झाला असतां तांबड्या अगस्त्याच्या मुळीचा अथवा सालीचा अंगरस काढून एक तोळयापासून दोन तोळेपर्यंत

(८)

शक्तीचें मान पाहून घावा. हें औषध मुलांस देणे ज्ञात्यास फक्त पात्याचा रस पांच थेंवर्पर्यंत काढून मध घालून घावा. वर सांगितलेला अंगरस पात्याखेरीज काढिलेला असावा. ह्या औषधावर उतारा खडीसाखरेचे पाणी.

(३) तांबड्या अगस्त्याची मुळी व काळ्या धोड्याची मुळी ह्या दोन्ही गरम पाण्यांत एकत्र उगाकून अंगरस लेप केला असतां कोणत्याही प्रकारची सूज असली तरी ताबडतोब नाहींशी होते. हा लेप, नेत्र, बेंबी, मूत्रस्थान व मलस्थान ह्या ठिकाणीं मात्र करू नये. (४) तांबड्या अगस्त्याची मुळी वरील साल चार गुंजांपर्यंत घेऊन विड्याच्या पानांत दररोज खावी घणजे वायुबद्ध शरीर असलें तर तो विकार जाईल. (५) पांढऱ्या अगस्त्याच्या पानांचा रस जी वाजू अर्धशिशीने दुखत असेल तिच्या उलट वाजूच्या नाकपुडींत घातला असतां कफ पडून अर्धशिशी बरी होते. हेंच नस्य चातुर्थिक ज्वरवर करावें. (६) अगस्त्याच्या पात्याच्या रसांत गूळ, सुंठ आणि पिंपळी हीं औषधे घालून नस्य घावें घणजे तेणेकरून चित्तविभ्रम झाला असत्यास नाश पावेल. ह्याचे पानांचा रस सर्दीं व मस्तकशूल या रोगांस नाकांत घातला असतां शिका येतात व बहुत पाणी निघून विकार बंद होतो.

ह्या झाडाचे पानांचा फाट करून घेतला असतां रेच होतात, असें डाक्टर बस्टीड यांच्या अनुभवावरून सिद्ध झाले आहे व त्यांच्या मतास दुसऱ्या डाक्टरांचेही अनुमत आहे. डा० बोनेविहा यांच्या मतें ह्या झाडाची साल कडू व रोचक “Bitter tonic” आहे.

अच्छुक—बार्तुडी (देशी), शिवरढोळ (कोंकणी), आल (म०), तगरू (तै०), आच (ब०), सुरंजी (म०), नूनमारं (तामील) Morinda Tinctoria N. O. Cinchonaceæ. हा एक पंधरा वीस फूट उंचीचा वृक्ष आहे व तो हिंदुस्थानच्या प्रत्येक भागांत सांपडतो. याचे मुलांचे सालींत रंजक द्रव्य असतें. याकरितां गुजराथ व त्रावणकोर या प्रांतांत कपडे रंगविष्यांत त्याचा उपयोग करितात. ह्यास डाहळ्या अंमळ वांकड्यातिकड्या येतात. पाने सन्मुख असून अंडाकार, सहापासून नऊ इंच लांब व आंखूड देंडावर असतात. ह्यास बाराही महिने फुले येतात असें घटलें तरी चालेल. ह्यास फुले पांढरीं व घोंसदार, सुगंधी येतात. ह्यास फक्ते फार

(९)

चमत्कारिक येतात. तीं ९—६ बीजकोश एकत्र ज्ञात्याने समाईक वाढलेलीं व परस्परांस चिकटलेलीं दिसतात. फळांवर घट्कोनी रेषा व फुगे असतात. घांटावर या फळांचे लोणचे करितात.

औषधी उपयोग—ह्याचे पानांचा रस संधिवातावर चांगला गुणकारी आहे व कोचीनचीन प्रांतांत फळांचा उपयोग ख्रियांच्या आर्तवरोगांत करितात. कोंकणांत शिवरढोळीचे मूळ गोमूत्रांत सहा मासेपर्यंत उगाकून पंडुरोगांत (यकृतविकारांत अथवा पोटांत उजव्या वाजूस जो गोळा अथवा गांठ लागते त्यांत) नित्य २१ दिवसपर्यंत रोग्यास दिल्याने चांगला गुण येतो असें नारिंगेकर वापट घणतात. ह्याचे सालीचा रंग मजित असून फार दिवस टिकत नाहीं. ह्याचा रंग तयार करण्याची कृति समजून घेणे असेल तर घन्वंतरी मासिकपुस्तकाचा भाग १ ला, पान ४० यांत पहावी. ह्याचे लांकूड बळकट असून फार दिवस टिकतें. ह्याचे लांकडाच्या अंतभागाचा रंग कांहींसा तांबूस व कांहींसा पांढरट असा असतो. दुसऱ्या लांकडांपेक्षां बंदुकीचे दस्ते तयार करण्याचे कामीं ह्या लांकडांचा उपयोग फार करितात. ह्याची एक जात आहे, तीस ‘आसा’ घणतात.

आसा—आसेटी (म०) Morinda Citrifolia. हें झाड कोंकणांत व बंगाल प्रांतांत बहुत पाहण्यांत येतें. त्रावणकोर प्रांतांतील जुनाट झाडांच्या गर्भातील लांकडापासून तामील लोक एक रंग तयार करितात. याच्या पानांचा रस फार कडू असतो. हा रस एक चमचाभर घेऊन तान्ह्या मुलांस पोटदुखी व जंत झाले असतां दिल्यास मलशुद्धि साफ होऊन मुलांस अन्न चांगलें जिरू लागतें व तोंडावर लाली येते.

अजकर्ण (अश्वकर्ण)—राळेचा वृक्ष (म०) Shorea Robusta N. O. Dipterocarpeæ. मलमें तयार करण्यांत राळेचा उपयोग होतो; ती त्रणरोपक (जखम भरून आणणारी) आहे. राळ, मेण व खातें तेल हें एक ठिकाणीं कढवून मलम तयार केले असतां तें जखमा वैगरेंवर फार उपयोगीं पडतें. राळेपासून बाध्यभवनानें टर्पिन्टैन तेल होतें. ह्यापेक्षां जास्त माहिती पाहणे असत्यास “अश्वकर्ण” शब्दावरील वर्णन पहा.

अजमोदा—अजमोद, अजमुद (हिं०), अजमोदा (म०), रान-
भा. व. २

धणी, चनु (बं०), अशमटागम (तामिळ), अजमोदा, खराव्हा, बस्तमोदा, कारबी, हस्तिगंधदला, मयूरी, गंधपत्रिका, वन्हिदीपिका, मोदिनी, फल-मुख्या, मोदा, मर्कटी, मयूरक, दीप्यका, वली, लोमकर्कटी, रोमकर्कट, यवानी, कृमिरोगजित्, दीप्य, मर्कटा, उग्रगंधा, ब्रह्मकुशा, अश्वा, यवानिका, हव्यगंधा, खराव्हा (सं०).

Pimpinella involucrata; Apium Involucratum, Phychotis Roxburgiaana; N.O. Umbelliferae or Apiaceae. ह्याची लागवड बंगाल देशांत फार करितात. ह्याच्या पानांचा कांहींएक उपयोग होत नाहीं.

वर्णन आणि उपयोग—मूळ—वर्षायु; पांढरे आणि जमिनीत खोल जाणारे. स्कंध नीट, कफयुक्त व थोडा सकेश असतो. ह्याला फांद्या पुष्कळ असून स्कंधाप्रमाणेंचे असतात. ह्याच्या झाडाची उंची सुमारे तीन फूट असते. ह्याचीं पाने एकांतर व संवृत असतात. पर्णखंड—खालील पानाचे—कंद असून त्याचे भंग फार खोल गेलेले असतात; वरील पानाचे—अरुंद असून एकाकी असते. ह्यास छत्रस्तवक—प्रधान बहुतकरून सहा शाखा फुटलेले असते—आणि हें झाड चांगले पोसले असत्यास एखाद्या वेळेस त्यास ह्यापेक्षांही जास्ती शाखा फुटलेल्या दृष्टीस पडतात; खंड—बारापासून वीस-पर्यंत खंडे असतात. पुष्पपर्ण, पुष्पखंड व पर्णवर्तुल—सुमारे सहा पर्णखंडे असून तीन सलोम व आराकृति असतात. पुष्प—सरजस्क, शुभ्र व पुष्कळ पुष्पे येतात. पांकळ्या अंडाकृति असून त्यांचे शेंडे लांबट, निमुळते होत गेलेले व पडलेले असे असतात. बीज—लहान अंडाकृति, सकेश व फुगीर असून त्याजवर तीन शिरा असतात.

गुण—तिखट, रुक्ष, रुचिकर, अग्निदीपक, उष्ण, विदाही, हृद्य, वृष्य, बलकारक, लघु, कडवट, मलावष्टंभक, ग्राही व पाचक असा हा वृक्ष आहे. आणि कफ, वायु, शूल, आधमानवायु, अरोचक, अतिसार, औकारी, कृमि, नेत्ररोग, वस्तिशूल, दंतरोग, उचकी, गुल्म व शुक्रदोष यांचा नाशक आहे. ज्यांत अग्निवर्धनक्रिया करावयाची असेल तेथेंच ह्याचा उपयोग फार करून करितात. ह्याचें फल बारीक औंब्याप्रमाणे असून तें औषधांत घेतात.

अजगंधा—अजवला (म०), शीतार्जक, वैकुंठ, वटपत्र, कुठेरक,

जंबीर, गंध—बहुला, सुमुख, कटुपत्रक, गंधपत्र, शुक्रार्जक, वर्ण, सौगंधिपत्रक, बिल्वगंध, केशम्ब, (सं०) श्वेत बर्वरिक, (हिं०) Ocimum pil'osum & micromeria. Capitellata. N. O. Labiatee.

हें झाड वेणा नदीच्या खोन्यांत सांपडते. हें झाड वार्षिक सरळ डेरेदार व सुमारे १ $\frac{1}{2}$ हात उंचीचे असते. पाने हिरवीं अंडाकार पिंपळाकृति थोर्डीं करवतीकाठी किंवा अंखूड लहान अशीं असतात. ह्यास फुले पांढरीं येत असून त्यांची मणकेदार मंजरी असते. ह्याच्या सर्वांगावर पुष्कळ लव असते. ह्याचे पांढरा, काळा व सुगंधी असे तीन प्रकार आहेत, त्यांत पांढऱ्या अजवल्याला “माली तुळस,” काळ्या अजवल्याला “काळी मालीतुळस” आणि सुगंधी अजवल्याला “सुगंधी रानतुळस” ह्याणतात.

गुण व उपयोग—कडू, उष्ण, कफ, वात, आणि त्याचप्रमाणे नेत्ररोग यांचा नाशक आहे. खालें असतां रुचिप्रद आहे. अजवलाच्या योगाने अडलेल्या बायकांची सुटका होते, अशी कांहीं लोकांत समजूत आहे. ह्या खेरीज द्रव्यरत्नाकरांत अजवला हा कफवातज्वर घालविणारा आहे असें सांगितलें आहे. मदनपालांत मूळव्याध, खरूज व कृमि यांचा नाशक आहे असें सांगितलें आहे. गुणनिधिंटांत अरुचि व ओकारीनाशक आहे असें सांगितलें आहे. विषम्ब हा गुण धन्वंतरी सांगतात व केयदेवांनी केलेल्या निधिंटांत खालीं लिहिलेले गुण आहेत:—पाककाळीं कडू, विदाह, तीक्ष्ण, अहृद्य, अरुचिप्रद, अग्निदीपक, पित्तल, श्वास व कास ह्यांस लवकर हटविणारा, मूत्रकृच्छ्र, कामला, कुंभकामला, आनाहवायु, अग्निमांद्य, रक्तदोष, कंदू व कुष्ट इतक्यांचा नाशक आहे. याचा रस पोटदुखीवर व्यावा. ह्याचें वीं उपासांत थंडाईकरितां खातात. ह्यास ‘तुकमराई’ असें ह्याणतात. ह्यास ‘अर्जक’ असेंही नांव आहे. ह्याचें वर्णन वर्णनुक्रमाप्रमाणे पुढे दिले आहे तें पहा.

अटरूष—अडूळसा (म०), आदातोदयी (तामील), अडुसोगी (कानडी), वनपाल (मलबारी), बाकस (हिंदी व बंगाली), वासक, सिंही, सिंहिका, वासा, सिंहमुखी, रवि, वृष, वाजिदंती (सं०) Adhatoda vasica N.O. Acanthaceae. हें झाड ४—९ फूट उंच असते. ह्याचीं पाने लांबोर्डीं, मध्यें पसरट, परस्पर अभिमुख ६—६ इंच लांब व १॥

इंच रुंद असतात आणि दोन्हींकडून चोंचदार गुळगुळीत अशीं असतात. ह्यास फुले एकाकी, मंजेरीदार, शुभ्र, व लांब देंठावर असतात. तीं नव्हेंबर-पासून मार्च महिन्यापर्यंत असतात. प्रत्येक फुलाला पुष्पपर्ण असतें. फुले समोरासमोर असून पांढरे रंगाचीं असतात. प्रत्येक फुलाला दोन ओंठासारखे भाग असून खालचे भागावर जांभळे रंगाचा छटा असतो. वरील ओंठ वळलेला व पोकळ असतो. खालचा ओंठ रुंदट असतो. बाह्याच्छादन मूळ भागाजवळ विभागलेले असतें. त्यांतील सर्व भाग सारखे असतात. ह्यांतील केसर लांबट, वरील ओंठाच्या पोकळींत चिकटलेले असतात. त्याचा पराग-कोश जोडवंद असून त्याच्या मधुकोशांत मध वराच असतो.

औषधी उपयोग—ह्याचे पानांचा रस किंचित् कडवट, गुळचट, तिखट व स्वराला शुद्ध करणारा असा आहे. गुणांनी तो लघु व शीतवीर्य आहे. ह्याणून रक्तपित्त अथवा ज्या रक्ताच्या दोषानें त्वचेवर गांठी उठतात त्यांत, परम्यावर व देवीवर रक्त शुद्ध करण्याकरितां त्याचे पानांचा रस प्रशस्त आहे. फुलांचा रसही फार गुणकारी आहे. तो वातनाशक अथवा उद्देष्टन ह्याणजे वेदनायुक्त संकोच्याचा नाश करणारा आहे. यामुळे कफधासांत व तापाची हुडहुडी बंद करण्यांत तो देतात. मध व साखरेबरोबर तो १ $\frac{1}{2}$ तोळा मिसळून घ्यावा. उदेचंद्रदत्त डाक्तरानें याचे योगानें मुलांचा खोकला व क्षय वरा केल्याचा अनुभव ३० स० १८६९ सालच्या वैद्यक्रियाप्रकाशक मासिक पुस्तकांत दिला आहे. सफेद प्रदरावर ह्याणजे पांढरे धुपणीवर अडूळशाचे मुळीचा रस देण्याची वहिवाट आहे. याचा रस कसा काढावा याविषयीं धन्वंतरीकर्त्यानें रीत दिली आहे; ती अशी:—अडूळशाचीं ओर्लीं पानें घेऊन तीं केळीच्या पानांत बांधून पुटपाकानें त्यांचा रस काढावा व रस काढण्यापूर्वी केळीचें पान टाकून घ्यावें. हा रस सुमारे २० थेंब व तेल्या टांकणखाराची लाही २ गुंजा व मध चार मासे हीं सर्व एक ठिकाणीं खलून त्याचें चाटण करून ठेवावें व हें चाटण दिवसांतून ४—९ वेळां मुलांच्या शक्तीप्रमाणे थोडथोडे चाटवावें. तेणेकरून कफ पातळ होऊन मुळे हुशार होतात.

(२)—अडूळशाचे पानांला वाफ देऊन तीं हातावर चोकून रस

काढावा व त्यांत खडीसाखर घालून मधासारखा दाट होईपर्यंत त्याचा पाक करावा व नंतर त्यांत बेहड्याचें चूर्ण व हळदीचें चूर्ण घालून ठेवावें; आणि तें वरच्यावर चाटवीत जावें. तेणेकरून खोकला, क्षय, कास, रक्तपित्त व श्वास हे जातात.

पानांची रासायणिक परीक्षा:—३० स० १८८८ सालीं मि० हुपर व डाक्तर वॉर्डन या दोघांनी अडूळशाचे पानांची रासायणिक तपासणी केली. पाण्यांत पानें भिजवून नंतर उक्कून भांड्यांत जो गाळ राहिला तो तांबुस रंगाचा असून त्याचे वजनाचे प्रमाणानें त्यांत शेंकडा ३४ टके निष्कर्ष सांपडला. तो बंद केलेल्या भांड्यांत भडामीने जाकून घेतल्यानंतर त्यांत शेंकडा १७ टके राख राहिली. थंड पाण्यांत याचा फांट केला तर त्यांत बराच क्षार असतो. तसेच पानें जाळीत असतां जो धूर निघतो तो उग्र अमोनियायुक्त असतो. ह्या धुराचा गुण दमा कमी करण्यांत अगदीं अप्रतिम आहे. सदरील फांटाचे साक्यांत एक कडू सत्व सांपडतें त्यास व्हॅसीसीन Vasicine ह्याणतात. ह्याशिवाय ईथर द्रव्यानें एक उडणारें तेल निघतें, त्याला पानांचे वासाप्रमाणेंच वास येतो. ह्याशिवाय राळेसारखे द्रव्य, आम्लद्रव्य, साखर, गोंद, वसा, व रंजकद्रव्य इतकीं द्रव्यें त्यांत सांपडतात. ह्या सर्व द्रव्यांवरून अडूळशांत जे गुण फार वर्षांपासून प्रासिद्ध जाहले आहेत ते सर्व खरे ठरतात. उदेचंद्रदत्त असें ह्याणतात कीं, जोंपर्यंत वासकाचें झाड पृथ्वीवर आहे तोंपर्यंत दमेकरी व क्षयरोगी यांस निराश होणें नको. अडूळशाचे लांकडाचा कोळसा दारू तयार करण्यांत उपयोगीं पडतो.

काळा अडूळसा ही एक अडूळशाची जात आहे. ती मुंबईकडील बागांतून फुलांच्या केन्यासभोंवार लावितात. ही Justicea picta नांवानें ओळखली जाते. हिचा रस तामील वैद्य कफ पातळ करण्याकरितां देतात.

अतसी—ओम, क्षोम (स०) सणाचें रोंप, जवस, जवशी

१. टीप—“क्षोमातसीनीलिक्योः इति विश्वकोशः” वस्त्रे व धागे तयार करण्याकरितां अलक्षीच्या तंतूंचा सुश्रुतसंहितेच्या काळापासून उपयोग होत होता असें सुश्रुताचे सूत्र-स्थानांत ‘सेवनी’ तयार करण्याकरितां तिच्या सुताचा उपयोग करणें योग्य आहे अशा विषयीं २५ वे अध्यायांत उल्लेख आहे: “सणजक्षीमसूत्राभ्यां स्वाश्वा बालेन वा पुनः”.

(कौ०), अळशी (म०), अतिसी (हिं०), मशिना (बं०) *Linum Usitatissimum* N. O. Pedalincæ. Flax-plant. अळशीचें रोप १९ इंच पासून तों २ फूटपर्यंत उंचीचें असतें. त्यास इंग्रजीत फ्लॅक्स (Flax) चें झाड ह्याणतात. याचा रोपा सरळ व नाजूक असून त्यास उभ्या कांठांचीं पाने व घंटेच्या आकाराचीं जांभळीं फुले येतात. खरा अथवा मूळचा सण ज्यास संस्कृतांत 'शाण' असें ह्याणतात तो ह्याच रोप्यापासून उत्पन्न होतो. ह्याचे जन्मस्थान मिसरदेश आहे व हिंदुस्थानांत फार प्राचीन कालापासून ह्याची लागवड लोक करीत आले आहेत. संस्कृतांत ह्यास 'अतसी' हें नांव जरी प्रसिद्ध आहे तरी ह्याचे बियांचा उपयोग औषधांत प्राचीनकालीं करीत नव्हते. ह्यांतून तेल वरेंच निघतें. ह्याबद्दल एतद्वेशीयांस कर्धींपासून माहिती जाहली हें समजण्यास आधार नाहीं तरी पश्चिमेकडील देशांत ह्याणजे युरोप-खंडांत खिस्ती शकाच्या पूर्वी २३ वे शतकापासून अळशीच्या बियांचे गुण प्रसिद्धीस आले व ते औषधी उपयोगांत आले. गालेस्की या रशियन वैद्याने रंगारी लोकांना सफेतारंगाचें काम करीत असतां शिशाचा अंश पोटांत गेल्यामुळे जी पोटदुखी उत्पन्न होते तिजवर जवसाचें तेल वस्ताद् औषध आहे असा अनुभव इ० स० १७६७ त जाहीर केला. अलीकडेही युरोपांत क्वचित् क्वचित् जलमार्गाची सूज व कफाशयाचे वरचे भागाचे आंतील सूज वरी करण्याकरितां चहासारिखा अळशीचा फांट करून देण्याची वहिवाट आहे. अळशीचें तेल गुदांतील मोड सुजले असतां जें दुःख होतें तें वरे करण्यासाठीं पोटांत दिवसांतून दोन वेळां प्रत्येक वेळीं दोन औंस प्रमाणानें घेतलें तर स्वच्छ रेच होऊन मोड हलके पडतात. उकळत्या पाण्याचे वाफेने त्वचेवर येणारे फोडावर व कातडी जळून गेली तर तिचा दाह बंद करण्यासाठीं अळशीचें तेल व चुन्याची निवळ हीं समभाग घेऊन लावावीं ह्याणजे ब्रणाची सूज कमी होऊन ते वरे होऊं लागतात. सुजेवर पौटीस तयार करण्यासाठीं व पोटांतील कोणताही अंतर्दाह कमी व्हावा ह्याणून अळशीच्या भुकीचे पौटीस (उपलेप) करिता येते.

हिंदुस्थानांत पुष्कळ प्रांतांत परंतु बहुतकरून वळ्हाड प्रांतांत अळशीची लागवड पुष्कळ करितात. ह्याची लागवड सप्तेवर महिन्यापासून नव्हेवर

महिन्यापर्यंत करितात. हिंदुस्थानांत ह्यावर फुले लवकर येतात, यामुळे अळशीच्या देंठांत तंतु चांगले उत्पन्न होत नाहीत. हे तंतु तिच्या अंतर साली-पासून निघतात. वीं मात्र चांगले पोसले जातें. ह्याणून सर्व युरोपाकडे जवसाचे बियांचा हिंदुस्थानांतून फार निर्गम होतो; तो इतका कीं, इ० स० १८८८-८९ ह्या एका वर्षात ८, ४६१, ३७४ हंड्रेडवेट वीं युरोपांत गेले. अळशीची एक जात पश्चिम घांटावर व कलकत्त्याकडे उत्पन्न होते तिला उंद्री ह्याणतात.

अतिबला—बलिका, अतिबत्या, बत्या, घंटा, विकंता, वाढ्यपुष्पिका, वाढ्यपुष्पी, शीता, शीतपुष्पा, वृषगंधा, भूरिबला, वृष्या, भारद्वाजी, क्रष्य-प्रोक्ता, क्रष्यपुष्पा, क्रष्यपुष्पी, पीतपुष्पा, पीतपुष्पी, क्रष्यगंधा, महासहा, वृषगंधिका, कंटिका, सहा (सं०), मझी (फा०), पेटारी (म०), स्विर-हंटी (हिं०), *Sida acuta*, *carpinifolia* and other species N. O. Malvaceæ.

चिकण्याच्या जातीपैकीं ही एक जात आहे. ह्या झाडाचा औषधांत उपयोग करणें झाल्यास मुळीचा करितात. ही मुळी कडू असून वायु, कृमी, दाह, तहान, ओकारी, विष व क्लेश यांची नाशक आहे. मूत्रदाह बंद करण्यास याचा फांट करून देण्याचा पाठ अलीकडे बराच पडला आहे.

अतिविषा—अतिविष, अतिविख (म०), अतिस (हिं०), अतिवदयाम (तामील), अतिवस (तेलंगी), घुणवल्लभा, विषा, विश्वा, शृंगी, प्रतिविषा, अरुणा, शुक्रकंदा, उपविषा, भंगुरा, घुणप्रिया (सं०), *Aconitum heterophyllum* N. O. Ranunculaceæ.

काळें, पांढरे व पिंवळट असे अतिविषाचे तीन प्रकार आहेत. हें अति कडू असल्यामुळे त्यास "अतिविष" हें नांव पडलें असावें. वर दिलेलीं संस्कृत नावें, ह्या झाडाची आकृति व रंग ह्यांचीं दर्शक आहेत. ह्याला कीट फार लागते, यावरून त्यास 'घुणवल्लभा' व 'घुणप्रिया' अर्थी नावें दिलीं आहेत.

उत्पन्नि—हीं झाडें हिमालयपर्वतावर आठ हजारपासून तेरा हजार फूट उंचीवरच्या प्रदेशीं सिंधुनदाच्या उगमापासून तों कुमाऊनपर्यंत उगवतात. औषधांत उपयोग करणें तो ह्याच्या वाळलेत्या मुळीचा करावा. ही मुळी घेरदार खुद्रकंदासारखी असून वरून खालच्या भागाकडे निमुळी होत गेलेली असते. हा खुद्रकंद सुमारे एक इंचापासून दीड इंचापर्यंत लांब

असतो. व जाडी तीन अष्टमांशापासून कर्मांत कमी अध्या हंचार्पर्यंत असते; ह्याच्यावरील पांढरवट बाह्यत्वचेला उभ्या वळया पडलेल्या असतात. व त्याच्या पृष्ठभागावर बारीक मुलाच्या खुणा असतात. हा कंद मोडला असतां त्यांत पांढऱ्या रंगाचा गीर नजरेस येतो. व त्याच्या पृष्ठांत पांच सहा ठिपके असतात. ह्यास वास येत नाहीं.

परीक्षा—प्रत्येक कंद मोडून तो जर आंत स्वच्छ पांढरा नसेल अगर त्यांत शुद्ध कडूपणा नसेल तर त्या कंदाचा औषधांत उपयोग करूं नये. तोंडांत घालून जरा चावला असतां जिव्हेला रवरव उत्पन्न झाली अगर त्याची रुचि चमत्कारिक लागली तर तशा कंदाचा उपयोग करूं नये. हा फार कडू नसून त्यामध्ये अम्लता अथवा तुरटपणा नसतो.

अतिविषाची रासायनिक तपासणी ब्रोटन साहेबानें केली. तिजवरून त्यांत अति कडू विशेष प्रकारचें क्षारधर्मी द्रव्य आहे असें ठरविलें. त्यास 'अतिसीन' हें नांव दिलें आहे. याची पुनः १८७८ सालीं राइट साहेबानें तपासणी केली; तिजवरून त्याच द्रव्याची अथवा सत्वाची सारणी 'क' 'ह' 'नै' अशी ठरते. अगदीं अलीकडे झणजे १८७९ सालीं 'वासोवीस' या नांवाच्या 'डच' रसायनज्ञांनी पुनः तपासणी केली, तिजवरून तिच्या गरांत एक कडू सत्व (Atisine नांवाचे) वसा अथवा चर्बी, ओलैक, पामिटिक व स्टियरिक आम्ले (Oleic, Palmitic and stearic acids), व्यानिक आसिड अथवा हर-ड्याच्या सत्वासारखे आम्ल; आकोनैटिक आम्ल, खडीसाखर, गोंद, स्टार्च व दुसरे एक क्षारधर्मी (Alkaloid) सत्व अशीं त्यास आढळलीं. २ लहान मम्मीरा अथवा (Coptis trifoliata) हळदिइा 'वचनाग' जो आसाम व चीन तिबेटाकडून मुंबईकडेस येतो त्यांतून 'प्रोस' साहेबानें जें सत्व काढलें आहे त्या सत्वासारख्या रंगाचे धर्म अतिविषांतील विरघळणाऱ्या सत्वांत आहेत असें दिसतें.

गुण—हें बल्य झणजे शक्तिवर्धक व विषमग्न अथवा विषम तापाची पाढी बंद करणारें आहे. "आकोनिशिआ" हा विषारी पदार्थ ह्याच्यांत नस-त्यामुळे हें पोटांत घेतलें असतां हरकत नाहीं व त्यापासून इजाही होत नाहीं.

उपयोग—अशक्ततेमुळे जो अंगकंप होतो त्याजवर अथवा विषमज्वरावर

हें दिलें असतां फारच गुणावह आहे. डा० हेमिंग ह्यांनी ह्या औषधीचा सर्वप्रकारच्या ज्वरांवर उपयोग करून अनुभव घेतला आहे व त्यांच्या अनुभवास असें आले कीं, अतिविषाचा किनाइन्सारखाच ज्वरांवर उपयोग घडतो व ह्या समजुतीनें डा० बालफोर यांनी दोन वर्षेपर्यंत किनाइन्चा उपयोग केला नाहीं. डा० मूर यांचे असें ह्यणणें आहे कीं, अतिविष व दारू-हळद ह्या दोन्ही जिनसा कर्दमविषापासून होणाऱ्या ("मलेरीआ" (Malaria) नामक) ज्वरांवर अत्युत्तम आहेत.

देण्याचें प्रमाण—शक्तिवर्धक ह्यणून ज्या वेळेस द्यावयाचें असेल त्या वेळेस तें पांचपासून दाहा ग्रेन्सपर्यंत द्यावें. दिवसांतून तीनदां द्यावें. आणि विषमग्न ह्यणून द्यावयाचें असल्यास प्रत्येक तीन अगर चार तासांनीं वीसपासून तीस ग्रेन्स (१ $\frac{1}{2}$ पासून २ मासे) पर्यंत द्यावें. अनुपान गार पाणी; हें औषध तापांत दिलें असतां हरकत नाहीं. लहान मुलांस देणें असेल तर वर सांगितलेल्या प्रमाणाच्या निम्मे अगर पाऊण हिशानें व्यादिमान पाहून द्यावें.

अफीणीचा रोपा अथवा **खसखसीचा माडा**—Papaver Somniferum. N. O. Papaveraceæ. The poppy plant. अफीणीच्या माड्यास खसखसीचें झाड ह्यणतात. त्याच्या साहा जाती पाहण्यांत येतात. त्यांजपैकीं हिंदुस्थानांत दोन जातींची लागवड होते.

अफीणीचा रोपा—अफीणीचा रोपा ३ पासून ४ फूट उंच असतो. व त्यांजवर पांढरी, लाल किंवा जांभळीं फुले येतात. अफीणीच्या फळास 'बोंड' अशी संज्ञा आहे. पौषाच्या अखेरीस अफीणीच्या फुलांच्या पाकल्या जमा करून वाळवाव्या लागतात. त्याचा उपयोग अफीणीच्या वड्या झांक-प्याकरिता केला जातो.

अफीणीची लागवड—अफीणीची लागवड नेपाळ देशांत बहुत वर्षांपासून होत आहे; ती बंगाल्यांत व वायव्य प्रांतांत जेव्हांपासून होत आहे त्या पूर्वीची आहे. तिकडूनच चीन देशामध्ये तिच्या लागवडीचा प्रसार झाला. अफीणीचा युरोपाकडे निर्गम होण्यास कांहीं अंशानें डच लोक कारणीभूत झाले.

अफीण तयार करण्याची रीत—फालगुनाच्या सुमारास अफीणीचीं भा. व. ३

बोंडे पिकून तयार होतात. खेडवळ अथवा दुबळे लोक शेतांतील माझ्यांच्या फळावर पहिल्या दिवशी चोंचे मारून ठेवतात, त्यांतून दुसऱ्या दिवसाच्या सकाळपर्यंत रस गळतो; तो एका लोखंडी शळ्यानें खरवळून घेतात. नंतर त्याच्या जागी बोट फिरवून ते चोंचे बंद करितात. प्रत्येक बोंडावर ६ किंवा ८ चोंचे मारण्याची रीत आहे. अफीणीचा रस मातीच्या किंवा पितळेच्या भांड्यांत जमा करितात.

खेडवळ लोकांनी अफीण जमा केली ह्यणजे ती चांगली आहे किंवा मध्यम आहे अशाबद्दल तिची परीक्षा करविण्याकरितां अफीण तपासणाराकडे नेतात. तपासणी झात्यावर मोळ्या लांकडी परळांत ती अफीण सांठवितात. त्या परळांतून हलक्या हातानें घट्ट झाली असेल तितकी निराळी करतात. जी परळास चिकटून राहते तिला 'लेवा' ह्यणतात. ती धुवून काढतात. गाझीपुरांतील कारखान्यांत फक्त धुणे १ टन वजनाचे असते व त्याची किमत ६९०० रुपयांपर्यंत लागते. अफीणीच्या वड्या प्रत्यर्ही २० रत्तलाच्या असतात. ६ लक्ष रत्तल अफीण दर वर्षास तयार होते.

अफीणीचा उपयोग—वाग्मट व शार्ङ्गधर या वैद्यांच्या कालापासून अनेक मात्रांत वैद्य लोक करीत आले आहेत. वातारी व वातांकुश या नांवाच्या मात्रांत अफीणच असते. ही हिंवतापाची हुड्हुडी बंद करण्याकरितां चांगली उपयोगी पडते. ही स्तंभक आहे, यामुळे अतिशय घाम बंद करण्यांत, रेच बंद करण्यांत, व साधारण कोणताही खाव बंद करण्यांत बेतानें वापरली असतां हितावह होते. या औषधीचा उपयोग एतदेशीय वैद्यांपासून युरोपियन वैद्य शिकले. ती देण्याचे प्रमाण २-२ ग्रेन. अफिर्णीत जीं सत्वे सांपडतात त्यांजविषर्यां वर्णन व त्यांतील प्रत्येकाच्या गुणांबद्दल ज्यास्त माहिती पुष्टिपत्रांत दिली आहे.

अपामार्ग—आघाडा (सं०) (म०) लाल चिरुरी (हिंदी) अपाग (बंगाली) नाहीं तरुव्हीय (तामिल); Achryanthes aspera N. O. Amaranthaceae. आघाड्याचीं जीं नांवे संस्कृत भाषेत दिलीं आहेत तीं सर्व अन्वर्थक आहेत; जसें, अपामार्ग ह्यणजे स्वच्छ करणारा ह्यणून तें नांव दिले आहे; (खरमंजरी) फुलांची मंजिरी खरखरीत आहे ह्यणून, खरमंजरी (अधःशत्य) ह्यणजे ज्याचे कुसूं खालीं वळलेले आहे तें, (क्षारमध्या) ज्याचे पानांत

काबोंनेट पोटाश विशेष आहे तो. वॉर्डन साहेबानें आघाड्याच्या निरनिराळ्या भागांची तपासणी करून या क्षाराचें असें प्रमाण काढले आहे कीं शंभर भार वजनाच्या द्रव्यांत (पानांत २१.९० बुंधांत ३८.०१ व मुळांत २८.९८) या क्षाराचें प्रमाण सांपडते. तो क्षार पोटाशरूपानें विशेष मिळतो. यावरून आघाड्याची राख जमिनीस खत घालण्याच्या उपयोगीं चांगली पडेल अशी अटकळ करतां येते. आघाड्याच्या रसांत क्षाराशिवाय दुसरें कांहीं औषधी सत्व सांपडले नाहीं. आघाड्यांत स्तंभक धर्म थोडाबहुत असत्यामुळे त्याचा अतिसारांत उपयोग करतां येईल अशाविषर्यां कित्येक वैद्यांचे मत आहे. तरी अलिकडे त्याचा उपयोग ज्यांणीं करून पाहिला आहे त्यांणीं अतिसारांत तो निरुपयोगी ठरविला आहे. आघाड्याच्या काड्यांचा काढा जलोदरांत चांगला गुणकारी आहे असें डाक्कर कार्नीश (मद्रास खात्याचे प्रसिद्ध माजी डाक्कर) यांणीं अनुभव घेऊन वेरिंग साहेबांस कळविले आहे. त्याचा काढा करण्याची कृती अशी आहे कीं दोन औंस ओल्या काड्या घेऊन दीड पाईट पाण्यांत घालून एकपाईट पाणी राहीपर्यंत कढवावें. नंतर गाळून घ्यावें. त्याचे घेण्याचे प्रमाण दोन औंस आहे. सन १८८६ सालीं धन्वंतरीकर्त्याकडे रा० टांकसाळे यांनी एक पत्र पाठविले होतें. त्यांत असें सुचविले होतें कीं आघाड्याची ४ पानें चावून खालीं असतां पोटदुखी राहते.

अपत्रवल्लिका—सोमवळी, फोंक Epheda Vulgare. N. O. Gnetaceae. ऋग्वेदांत सोमाचे महत्व फारच वर्णिले आहे. त्याच्या रसांत बुद्धि वाढविण्याचा गुण असून तो मदिरेसारखा (दारूसारखा) मद उत्पन्न करीत नाहीं. ज्यास्त माहिती 'सोमवळी' शब्दावर पहावी.

अपराजिता—'गोकर्णी' शब्दावर पहा.

अबहुल—पेठरा, बेटर (कशिमी) Juniperus excelsa. हुबल (फारशी) बिळ्यर, परपिंज (हिंदी); बिळ्यरका पत्ता और फल. N. O. Pinaceae. ह्याचे झाड ठेंगणे असते. ह्याच्या डाहळ्या तोकड्या असून त्याजवर सुईच्या आकाराची भिदली व अणीदार अर्धा इंच लांबीचीं पाने असतात. फुलांचे घोंस डाहळ्यांचे काखेतून येतात. त्यांत स्त्री जातीचीं व पुरुष जातीचीं फुले निरनिराळीं असतात. फळ वाटोळे असून त्यांत तीन बिया असतात.

त्याची रुची मधुर असते. फळांच्या देंगाशीं जेथें संधि होतो त्या जागीं तें उपपत्राने किंचित् आच्छादित असतें. तें रंगाने जांबळे किंवा काळसर असून आंतील गर पिंवळा असतो. त्यास वास उग्र येतो. तो गर खाल्ला असतां तिखट, गुळचट व मागाहून किंचित् कडवट लागतो. ह्याचीं फळे पाण्यांत घालून उकळून काढली असतां त्यापासून एक प्रकारचे तेल निघतें. हें तेल गुणाने दीपक, उत्तेजक व मूत्रल आहे; ह्यास ज्युनिपरचे तेल असें ह्यणतात. तें दारूच्या अर्कात कांहीं प्रमाणाने विरघळून तयार केलेले मिश्रण वैद्य लोक लघवी वाढविण्याकरितां अर्धा झाम प्रमाणाने पोटांत देतात. (Gin or Hollands) जिज्ञ नांवाची दारू ह्याच झाडाचे फळापासून तयार होते.

अम्रातक—आंबाडा, सेम (कॉ०) *Spondias Mangifera* or *pinnata* N. O. *Anacardiaceae*. हा मोठा वृक्ष आहे. याचीं फळे किंचित् अंबट व तुरट असतात. याच्या सालींतून एक गोंद निघतो, तो बाभळीच्या गोंदासारखा असून पाण्यांत घातत्यावर फार फुगतो. चरकाच्या मताप्रमाणे आंबाड्याचे फळ हृदयास प्रिय व मलावष्टभक आहे. आंबाड्याचे लोणचे होतें.

अम्लहरिद्रा—अबिहळद; अमदा (बं०) *Cūrcuma Amada*. N. O. *Zingiberaceae*. हिच्या मुळीस 'कोचीन' हळदी ह्यणतात. ती डोंगरावर (माथेरान) (महाबळेश्वर इ०) खालच्या भागांत सांपडते. व तिच्या कंदाला कापुरासारखा किंचित् वास येतो. हिचा उपयोग वस्त्रे रंगविण्यांत व उटणीं तयार करण्यांत होतो.

अमृतस्रवा—गुड्हची—गुळवेल; *Tinospora Cordifolia*. N. O. *Menispermaceae*. हिचा वेल जाड कांडाचा फार मोठा असून त्याची साल वेल कोंवळी असतां नरम असते; ती ३—४ वर्षांचा वेल झात्यावर खडबडीत होते. तिजवर एकांत्राड रुंद पिंपळाच्या पानाच्या आकाराचीं सारखीं पाने येतात; परंतु तीं त्यांजपेक्षां मोठीं असून लांब देंगांवर राहतात. फुलांचे घोंस पानांच्या कुक्कींतून येतात. फुले लहान असून त्यांत नर व मादी अशा दोन जारींचीं फुले निराळीं असतात. फळांचे घोंस असून प्रत्येक फळ करवंदाएवढे तांबऱ्यां असतें. फळांत अर्धचंद्राकार बी असते त्यावरून तिच्या जातीस त्याटिन् नांव दिलें आहे. बुंधाची साल वाळली ह्यणजे तिला सुरकुती

पडून ती तिच्या गर्भातील काष्ठमय भागापासून निराळी होते. बुंधाचा आडवा छेद केला असतां त्या तुकड्याच्या पृष्ठभागावर पाचरीच्या आकाराचे तंतू नजरेस पडतात. इच्या कांडाच्या औषधी गुणावदल 'गुड्हची' शब्दावर पहावें.

अमरकंद—(*Eulophia Bicolor*) (Dalz.) N. O. *Orchidaceae*. काळी मुसळीची जात आहे. कथौथेकमारवर (मळियाल) बदवारी (बंगाली) गोरुमा (हिं०) भूमिरुहकंद, याचीं पाने रेषारूप, तीक्ष्ण, कणदार, पुष्पदांडा सरळ, १॥ हात लांब, किरमिजी रंगाचा, टिपकेदार, फुले हिरवट, पिंवळीं किंवा जांभळीं, कंद वाटोळा, टोंकदार. तो सुकवून औषधांत धातुपुष्टीवर योजतात. याचे गुण काळे मुसळीसारखे असावे. ही वळी पंजाबांत लाहोराकडे व दक्षिणेत महाबळेश्वरीं सांपडते. पंजाबांत व बलुचिस्थानांतही सांपडते. तें उगाळून सुजलेत्या भागावर त्याचा लेप देतात व पोटांतही जंतांचा नाश करण्याकरितां तो पोटांत घ्यावा अशी त्याची प्रसिद्धि आहे. परंतु या गुणविषयीं खात्री होत नाहीं. कंदाची परीक्षा केली आहे तिजवरून तिच्यांत एक सफेत रंगाचा गोंद असतो. तो गोंद सालममिसीसारखा नैट्रिक असिड् या नांवाच्या तेजाबाने गुलाबी होत नाहीं.

अमरवेल—सुवर्णलता (सं०) (म०) आकाशपवन (गु०) हलदी अलगसीलता (बं०) *Cuscuta reflexa*. N. O. *Convolvulaceae*. ही वृक्षांवर वाढणारी, पत्रहिता, बारीक ताण्याची, पसरणारी, पिंवळी वेल आहे. हिजवर सूक्ष्म पांढरीं फुले येतात. तीं बहुधा पावसाळ्यांत येतात. गुजराथेत कुंपणावर व आंब्याच्या झाडावर कांहीं जागीं पाहण्यांत येते.

अमरवेलीचा रस किंचित् कडवट व गुळचट असतो. तो पित्तशामक व रक्ताची शुद्धि करणारा आहे.

अर्जक—आजवला (म०)—याचीं पाने औषधोपयोगी आहेत. N. O. *Labiaceae*. हें नांव एक काकपदाकार (*Ranunculaceae*) वनस्पतिवर्गातील पानांच्या व्यक्तीस दिलें आहे असें डाक्तर वॉट ह्यणतात. तें हिमालयस्थ *Delphinium denudatum* अथवा *D. Saneulifolia* व *D. Zahilii* च्या सुकविलेत्या काढ्यांस दिलें आहे. हें एक लहान झुडूप आहे; यावर पिंवळीं फुले येतात व अफगाणिस्थानांत व खोरासान प्रांतांत ३००० फूट उंचीच्या

जागीं फार वाढते त्यास त्या जागीं 'असफ्रांक' नांवाने औळखतात. त्याचे मूळ कडू, रोचक व रक्तशुद्धिकर असें आहे.

या अर्जकासंबंधीं जास्त माहिती 'त्रायमाण' शब्दावर पहावी.

निघंटकार अर्जक या शब्दाने 'रान आजवला' (*Ocimum*) बहुतकरून घेतात. हें कोंकणांत व काठेवाडांत डोंगराळ जमिनीपाशीं वाढते. तें आकृतीने सफेत तुळसीसारखे असते; ह्याणून त्यास 'सितार्जक' नांव मिळाले आहे. परंतु याच्या पानांच्या रसाचा गुण जास्त तीव्र आहे. याचे बीं, उपासाच्या दिवशीं खीर करण्याकरितां वापरतात. फारशी भाषेत 'बीं' हें तुखमेराही, (*Tukhme Rahi*) या नांवाने प्रसिद्ध आहे.

अल्पं (लहान वळी) — सदरील नांवाची वनःस्पति *Bragantii Wallichii* or *Siliquosa*, N. O. Aristolochiaceae या नांवाने मलबार किनाऱ्याकडील प्रांतांत प्रसिद्ध आहे. हें सुमारे ४ फूट उंचीचे झुडुप आहे. ते सापसुंदीच्या वर्गातले आहे. त्याचे कधीं कधीं लहान वेल आढळतात. तामिल वैद्यांनी याच्या मुळाची प्रशंसा केल्यावरून मुंबईत सरकारी तहशीलीच्या कामावर असलेले निम्मो साहेब व मद्रासेकडील ढाळू वैट यांनी तिचे स्वरूप वर्णन केले आहे. वैट साहेबाने आपल्या वनस्पतींच्या चित्रांत त्याचे सुंदर चित्र दिले आहे. *Icones Plant. Rar. Asiat. Vol. II. चित्र ९२० पहा.*

अल्पं वनस्पतीच्या पानांचा रस व लिंबाचा रस मिश्र करून विसर्पाच्या सुजेवर व दादर उठलेल्या चामडीवर बहुधा तीन वेळा लावला ह्याणजे सूज व कंडू नाहींसे होतात असें पाहिले आहे.

कोंकणांत सर्पदंशावर याच्या मुळांचा रस पोटांत दिला तर सर्पांचे विष उतरते असा समज आहे. युरोपियन पद्धतीप्रमाणे चिकित्सा करणारांनी अनुभव घेऊन पहावा. तो रस वामक व रक्तशुद्धिकर आहे.

अर्क—(श्वेत) (सं०) रुई (प्रा०) *Calotropis gigantea* N. O. *Asclepiadaceae*. औषधामध्ये हिच्या सालीचा व मुळांचा उपयोग करितात. हिचे गुण रक्तमांदारप्रमाणेच आहेत; ते पहावे.

अजगंधा—पुदीना जातीचा *Micromeria Malcolmiana*. याचा अति लहान रोपा वेण्या नदीच्या खोन्यांत आढळतो. त्यांस पुदीन्यासारखा वास

येतो. त्याचा रस पित्तशामक व आंवेचे पाचन करणारा आहे. डालझेल साहेबाने या वनस्पतीचे स्वतंत्र वर्णन केले आहे.

अरणी—नरवेल (प्रा०) याच्या दोन जाती आहेत; एक गोड व दुसरा खारा अथवा खारी वाघाटी (२३४ नं० पहा). याच्या सालीचा व पानांच्या रसाचा उपयोग होतो. नरवेलास दुसरे नाव ऐरेण आहे. *Viburnum latifolium* (नागपुष्प) व *Paramignya Monophylla* यासंही 'नरवेल' नांव क्वचित् देतात.

वर्णन व उपयोग—गणिकर्णिका व नरवेल या दोन वनस्पती एकच आहेत असें अलीकडचे वैद्य समजतात; परंतु हीं निरनिगळीं झाडें आहेत. नरवेलाच्या पानाचा रस ४ तोळे काढून खियांच्या रक्तप्रदरांत व बाळंतरोगांत दिला असतां धुपणी बंद होऊन रक्त शुद्ध होते.

अरण्यकुसुंभ—करडी, करडय (म०) *Carthamus tinctorius*. N. O. Compositae; याचे बीं तेल काढण्याच्या उपयोगीं पडते. याचे फुलांपासून कुसुंबा नामक तांबडा रंग होतो. त्याने वर्खे रंगवितात. याच्या वियातून जें तेल निघते तें सारक आहे. परंतु ह्या गुणाकरितां त्याचा उपयोग क्वचित् करितात. बहुतकरून तीळ व भुयसुग याच्या तेलांत हें तेल मुंबईचे व्यापारी मिश्र करितात. 'कुसुंभ' शब्दावर विस्तृत माहिती दिली आहे.

अरिमेद—गंधी हिवर-सफेत किकड (प्रा०) *Acacia leucophloea* N. O. Leguminosae. याची साल घेतात. खैराच्या सालीप्रमाणे याची साल स्तंभक आहे; व ताडाच्या दारूत ती भिजत ठेऊन सोलापुराकडे कडक दारू तयार होते.

अलाचू—(इक्ष्वाकू) (सं०) भोंपळा (प्रा०) *Lagenaria Vulgaris* (bitter var.,) N. O. Cucurbitaceae. याच्या दोन जाती आहेत, १ गोड व २ कडू भोंपळा (तुंबा).

गुण व उपयोग—याच्या वियांचा व मुळांचा उपयोग करितात. कास, श्वास, ओकारी व कफरोग यांजवर इक्ष्वाकू—(कडू भोंपळा) च्या फुलांचा रस ध्यावा असें 'सुश्रुत' लिहितात. सफेत भोंपळ्याचे बीं पौष्टिक आहे. बदाम, सफेद मुसळी, कवचबीच इ० बत्य व स्निग्ध पदार्थावरोवर मिसळून वियांचा पाक, वड्या, व लाडू करितात. यूनानी हकीम सफेत दुधीचे बीं वीर्यवृद्धिकर मानतात.

अरल्दू—(टण्टुक शब्दावर पहा) यास श्योनाक, कुटंनट, हीं नांवे आहेत.

अश्वकातरी—घोडकातरी (म०) *Polypodium diffusa*, विसफेज
(Persian) N. O. Filices.

औषधी भाग—हें एक अपुष्प वनस्पतीचे मूळ आहे. हें कित्येक झाडांच्या मुळावर वाढणारें अन्योपजीवी 'Fern' वनस्पतीपैकीं एक आहे. डा० डिमक ह्याणतात कीं 'कडिक पान' या नांवाच्या Fern' चे मूळ गोंवांतील वनस्पति विकणाऱ्या पसान्यांकडे मिळते. हें रोचक व रक्तस्थापक असल्यामुळे त्या प्रांतीं रोग्यास जीर्णज्वर बरा होण्याकरितां देतात, अशी प्रसिद्ध आहे.

अश्वगंधा—आस्कंध (म०) *Physalis somnifera* (Dunal) N. O. Solanaceae. औषधांत याचे मूळ घेतात. ढोरणुंज ही याची निराळी जाति आहे.

गुण व उपयोग—हें मूळ किंचित् कडू व स्थिर आहे. तें लहान मुलांस दुधांतून देण्याची वहिवाट आहे. याशिवाय त्याचे चूर्ण दुधाबरोबर वृद्धास दिलें तर वलीपलित जातें; तें आमवातनाशक, निद्राकर व मूत्रल आहे.

अश्वमार—हयमारक कण्हेर सफेद व लाल. *Nerium odorum*. N. O. Apocynaceae. कण्हेराचे मूळ विषारी आहे. यांतील सत्व $\frac{1}{3}$ ग्रेन बेडकाच्या त्वचेंत घातलें असतां बेडूक मरतो. याचे फुलांचा रस कुष्ठ व विसर्पे इ० त्वग्रोगावर लेप करून लावावा असें सुश्रुत ह्याणतात. तरी तो रस ज्यास्त प्रमाणानें लावला असतां विषारी परिणाम उत्पन्न होतात, ह्याणून त्याचा उपयोग जपून करावा.

अश्वकर्ण—(धूपद) शालवृक्ष, लहान राळेचा वृक्ष (प्रा०) *Shorea robusta* N. O. Dipterocarpeae. हा वृक्ष हिमालयाच्या दक्षिणेस अंबाला प्रांतील पर्वतावर व देहराधूनकडे पुष्कळ सांपडतो.

गुण व उपयोग—औषधांत ह्याचे सालीचा उपयोग होतो. सुश्रुताच्या मतानें हा मेह बंद करणारा व मेदनाशक आहे. या झाडास चोंचे मारून जो रस गळतो त्यास राळ ह्याणतात. ती मलम तयार करण्याच्या उपयोगीं पडते. ती त्रणशोधक व त्रणरोपक अशी आहे. हा वृक्ष दक्षिण हिंदुस्थानांत, कडापा, अर्काट, मध्यहिंदुस्थानांत, अयोध्या प्रांतांत व हिमालयाचे दक्षिणेस तिराई जंगलामध्यें होतो. कोठे कोठे राळेचा उपयोग धूपाएवजीं करितात. त्यास रानधूणी ह्याणतात. हा वृक्ष वाढण्यास ८० वर्षे लागतात. कधीं कधीं २ गुंजा प्रमाणानें राळ घेऊन (तुपांत तकून) नागकेशराबरोबर संग्रहणी बंद करण्यास देतात.

अरिष्ट—‘फेनिल’ शब्दावर पहा.

अरिष्टमंजरी—‘हारीतमंजरी’ पहावी.

अर्द्धोग्न—ओल (ब.); सुरण (म.); मुचकुन्द गोडा (तेलगु); सुरण (गु.); करूण किज़ज्जान (मलयोल); Teliga Potato. *Amorphophallus Campanulatus*, N. O. Aroideae.

ही एक मध्यम उंचीची (३-६ फूट) अंतर्वर्धिष्णु वर्गातील प्रसिद्ध वनस्पति आहे. तिला बुंधा नसून मुळाच्या अथवा कंदाच्या डोक्यापासून पानें येतात. पाने बरींच मोठ्या व्यासाचीं कांठाकडे विभागलेलीं, लांबीचीं असतात. यावर खीजातीचीं व पुरुषजातीचीं फुले एका पुष्पस्तंभावर पानांच्या देटामधून येतात. फुले उन्हाळ्यांत येऊन पाने आषाढाच्या सुमारास येतात. त्यांस उग्र दुर्गंधि येते.

सुरणाचा कंद फार मोठा होतो. तो तयार होण्यास एक वर्ष लागते. तो कधीं कधीं वजनानें ४ पासून आठ रत्तल असतो. तो पावसाच्या शेवटीं माळी व घांटी लोक विकावयास नेतात. सुरणाच्या दोन जाती आहेत. एक खाजरा व दुसरा गोडा.

सुरणाच्या पृष्ठावरील साल फार खाजरी असते व त्याच्या चकत्या करून त्यांपैकीं एकादी खाली तर जिभेस खख उत्पन्न होऊन घसा सुजतो. त्याची एक जात दक्षिणअमेरिकेच्या पश्चिमेकडील बेटांत होते, तिचा रस पीडाशामक आहे. तीन मासे भार दिला असतां वायूच्या कळा राहतात.

सुरणांत स्टार्च जातीचे पौष्टिक द्रव्य बरींच असते. यांतून कृतीनें आरोरूट तयार करतां येईल. परंतु त्यास जास्त मेहेनत लागत असल्यामुळे तें कोणी तयार करीत नाहीं.

वैदू लोक सुरणाचे तुकडे करून दोरीत ओवतात व मदनमस्त या नांवानें विकावयास नेतात. आर्यवैद्यकांत सुरणाचे पीठ करून त्यांत सुंठ, मिञ्ये व गूळ घालून तें घट होईपर्यंत शिजवितात. त्याचे तोळाभार वजनाचे लाडू करतात त्यांस सुरणादि मोदक ह्याणतात. गुदांत मोड होतात त्यांवर प्रत्येक दिवशीं एक खाली असतां मोड लहान होतात अशी कित्येक वैद्यां-

ची समजूत आहे. परंतु अलीकडच्या अनुभवावरून तसा गुण सुरणांत असत्याचें दिसून येत नाही.

वज्रकंद हा एक जातीचा अरण्यसुरण आहे.

अश्मभेदक—वनपत्रक (सं०); वटपिया (हिमालयाकडील प्रांतिक नांव); ददाकू (हिंदी); पाषाणभेद (बाजारी नांव); तोरोंगसिंग (खाशिया पर्वताकडील भाषेतले नांव). हें लहान झुऱ्हप चारींत सिकीमच्या पहाडांत (हिमालयावर १०, ००० फुटांवर) उगवतें. ह्याचें चित्रही रॉइल साहेबानें हिमालयस्थ वनस्पतींचीं चित्रें ज्या पुस्तकांत दिलीं आहेत त्यांत (Royle's Illustrations Himalayan Botany.) दिलें आहे.

याचे गुण व उपयोग—चरकमुनीनें व सुश्रुताचार्यांनें याच्या मुळीचा उल्लेख केला आहे. यावरून ते फार प्राचीन कालापासून इकडील लोकांत प्रसिद्ध झाले आहेत. व मूत्राश्मरी अथवा मुतखडा विरघळविष्ण्यासाठीं त्याच्या मुठाचा उपयोग होतो, अशी समजूत आहे. कित्येक औषधीवर्णनकार *Aerua lanata*, N. O. Compositae, यास 'अश्मभेदक' ह्याणतात. हें भुई फोडून निघतें, ह्याणून त्यास हें नांव पडलें आहे, तरी तें इतके महत्त्वाचें नाहीं. क्षुद्र अश्मभेद माठाच्या वर्गात मोडला जातो. व चारींतून पुण्याकडे व दक्षिणेंत, कोंकणांत व खंबायतेंत उगवतो. यास नेने साहेबानें 'कापुरमधुरा' असें नांव दिलें आहे. याच्या फुलांतील केसर पिंवळे असतात, व पहिल्याच्या अभावीं कित्येक एतदेशीय वैद्य ते योजतात. खरें वनपत्रक अथवा पाषाणभेदाचें रोप लहान आहे. तें *Saxifragaceae* वर्गात मोडतें. औषधांत याची मुळी घेतात. ही १ पासून २ इंच लांब व १ इंच व्यासाची असते. बहुधा हिच्या कांचन्या मसाल्याचे जिन्नस विकणाऱ्या गांध्यांकडे मिळतात. कांचन्यांचा रंग लाल असतो; परंतु गर्भात त्या पांढऱ्या असतात. त्या रुचीनें किंचित् कडू व तुरट असतात. प्राचीन वैद्य लव्हींत खर पडते ती विरघळविष्ण्यासाठीं देत असत.

अशोक—हेमपुष्प, वंजुल, ताम्रपलव, कंकेली, पिंडपुष्प, गंधपुष्प, नट (सं०); अशोक (म०); जासुंदी (गुज०); केंवु चिन्न देले गिड (कानडी); असोक (हिं० बं०). *Saraca Indica*; *Jonesia Asoca*; N. O. Leguminosae.

वर्णन—सध्यां आपण ज्यास अशोकाचें झाड ह्याणतों तें झाड संस्कृत नांवावरून ताङून पाहूं लागलें असतां त्याचा कांहींच मेळ वसत नाहीं. ह्यावरून दोन्ही झाडें भिन्न असावीं, असा तर्क होतो. आही समजतों त्या अशोकाचीं पाने हिरवीं असून लांबट, निमुळीं होत गेलेलीं व पानाच्या कडा खालवर झालेल्या अशीं असतात. परंतु कोंवळीं असतात तेव्हां मात्र तांबूस असतात. फुले बारीक असून पांढरट, पिंवळसर व त्याच्या पांच सहा पाकळ्या असतात. फळे पिकल्यावर थेट लहान जांभळासारवीं असतात. हा अशोक इकडील माळी 'नर अशोक' या नांवानें ओळखतात, व त्याटिन भाषेत *Bocagea Dalzelli* N. O. Anonaceae असें त्यास ह्याणतात. हें झाड सिताफळाच्या जातीचें आहे. याच्या संस्कृत नांवावरून पाहूं लागलें असतां पाने तांबडीं, फुले गोंडस, सुवासिक व पिंवळीं असावींत असें वाटतें. राक्सर्बर्ग ह्यांनीं केलेल्या वनस्पतीच्या वर्णनाच्या पुस्तकांत अशी माहिती सांपडते कीं, ह्यास फुले तांबडीं येतात व तीं बरींच मोठीं असतात व त्यास रात्रीं वास येतो आणि त्याचा साधारण कर्णिकेसारखा भास असून त्यास दोन पाकळ्या असतात. ह्यास ज्या शेंगा येतात, त्या सहा इंचपासून दहा इंचपर्यंत लांब असून गुळगुळीत असतात, आणि त्यांत चारपासून आठपर्यंत बिया असतात. पाने आपण पहातों त्या अशोकासारखींच असून एक फूट लांब असतात व त्यांस देंठ नसतो. ह्या सर्व प्रकारावरून अशोकाचे खरें झाड कोणतें, हें निश्चित ठरविणे कठीण आहे. ह्यासंबंधानें, विशेष चौकशी करतां अशी माहिती मिळते कीं, ह्या झाडाचे दोन भेद आहेत. एकास तांबडीं फुले येतात, व दुसऱ्यास बारीक पांढरट व पिंवळसर अशीं येतात. तांबड्या फुलांचीं झाडें कोंकणांत बन्याच ठिकाणीं असतात. औषधांत उपयोग करणे झाल्यास लाल फुलाच्या अशोकाचे झाड असेल, त्याचाच उपयोग केला पाहिजे. व खालीं सांगितलेले गुण सुद्धां त्याचेच आहेत, असें समजलें पाहिजे.

धन्वंतरी वैद्यकाप्रमाणे याचे गुण—यांचा रस शीत, मधुर, हाडे सांधणारा, सुगंधि, कूमिहारक, कडवट, तुरट, उष्ण, शरीराची कांति देणारा, ग्राहक व ख्रियांस हितावह असा आहे. ह्यांशिवाय पित्त, दाह, गुर्दम,

श्रम, शूल, उदर, आधमानवायु, मूळव्याध, सर्व प्रकारचे ब्रण, विषबाधा, गंडमाळा, तहान, सूज आणि रक्तविकार हे दूर करणारा आहे.

उपयोग—ह्याच्या सालीचा फांट तयार करून गर्भाशयाच्या रक्तजन्य विकारांत देतात व विशेषेकरून रक्तप्रदरावर ह्याचा चांगला उपयोग होतो.

आठ तोळे साल, आठ तोळे दूध व बत्तीस तोळे पाणी, ह्यांचा काढा सर्व पाणी आटून जाईपर्यंत करावा. तो ३ तोळे दररोज सकाळी घेतला असतां रक्तप्रदर कसाही असला तरी दूर होतो, असें चक्रदत्तांत सांगितले आहे. अशोकाच्या बिया, कुटकी व पंचकोल (पिंपळी, पिंपळमूळ, चवक, चित्रक व सुंठ) ह्यांचे चूर्ण एकत्र करून दांत येतात तेव्हां हिरड्यांस चोलावे. ह्याशिवाय ह्याच रोगावर अशोकादि घृत सांगितले आहे, तें पुढे दिले आहे; ह्याखेरीज वागभटकृत् ग्रथांत साध्या खोकल्यावर दुसऱ्या औषधांबरोवर ह्याचा उपयोग केलेला आढळतो.

अशोकघृत—अशोकाची साल ६४ तोळे (१ प्रस्थ) व पाणी २९६ तोळे ह्यांचा काढा करून चतुर्थांश उरवावा व त्यांत जिरे, तूप, तांदुळांचे धुवण, शेळीचे दूध व माक्याचा रस हीं सर्व चौसष्ट चौसष्ट तोळे आणि हरणवेल, ज्येष्ठमध, रानमूग, रानउडीद, मेदा, महामेदा, काकोली, क्षीरकाकोली, जीवक, क्रिषभक, (न मिळणाऱ्या औषधीबद्दल त्यांचे प्रतिनिधी औषध असेल तें ध्यावे.) चाराची साल, फालसा, रसांजन, ज्येष्ठमध, अशोकाचे मूळ, काळया मनुका, शतावरी व तांदूळजाचे मूळ. ह्या प्रत्येकाचा दोन दोन तोळे कल्क आणि साखर ३२ तोळे ह्याप्रमाणे सर्व एकत्र करून तूप सिद्ध करावे. हें तूप शक्तीप्रमाणे चार तोळ्यांपर्यंत दिले असतां हरकत नाहीं. ह्या तुपाच्या योगाने पांढरा, निळा व काळा असे प्रदर व कुक्षिशूल, कटिशूल, योनिशूल, मंदाञ्चि, अरुचि, पांडुरोग, कृशता, दमा, खोकला, हे रोग दूर होतात; व आयुष्य, पुष्टि, बल, वर्ण इत्यादिक वाढतात.

अहिछत्रा—अहिछत्रा (सं०) बडीशोप, सोफ (म० व ब०), अनितून (युनानी), शतकुप्पी विट्ठलु (तेलगु), साबासागि (कानडी), सुवा (गु०), शुद (प०) Peucedanum Graveolens. N. O. Umbelliferœ. (Benth) सोंफीची लागवड अलीकडे वज्याच गांवीं केलेली आढळते. डाक्तर डिमिकसाहेबाने

सोंफेस संस्कृत नांवे 'मिश्रेया' व 'शतपुष्पा' हीं दिलीं आहेत. परंतु आमच्या मतें ती चूक आहे. हीं नांवे मधूरिका अथवा वन्याळीस असावीं.

बाळंतशेप अथवा वन्याळीची लागवड गुजरायेत वज्याच ठिकाणी केलेली आढळते. तिचे फळ सोंफेपेक्षां मोठे असून रुचीने बरेंच मधुर आहे. त्यांत न उडणारे तेल राहते. त्यावर त्याचा औषधी गुण अवलंबून आहे.

सोंफ हें नांव एखोदस यासही दिलेले आहे. परंतु एखोदस व हें अगदीं निराळे आहे. बाळंतिणी बायकांस याचा फांट तयार करून पाचन व वायुहरण करण्याकरितां देतात.

सोंफेचे ऊर्ध्वनलिकायंत्राने गोड व सुगंधी तेल काढतां येते. तें शेंकडा तीनपासून चार भाग असते. तें ताजे असतांना त्यास किंचित् लिंबाचा दर्प येतो. जिन्यांत जें तेल रहातें, त्याचा कांहीं थोडासा अंश यांत असतो. विलायती सोंफेपासून (Fennel-seed) जसें विलायती डिल्वाटर हें (Dill Water) तयार होते, तसेच यापासूनही तयार करतां येते. सोंफेचा वाफेने काढलेला अर्क पाचक आहे; क्षणून लहान मुलांच्या पोटांत वायू धरत असत्यास तो एक चमचाभर दुधांत घालून द्यावा.

आटकी—(मराठी) *Moesa Indica* N. O. Myrsinace, Dalz & Gibson B. Fl. p. 136, Gr. C. at p. 105. वावडिंगाची जात.

हें झाडुर आहे. पाने एकांत्राड, दीर्घचतुरस्त, कात्रेदार, फुले बारीक, पांढरीं, घोंसदार, घंटाकार असतात. त्यांचा बहार पौषपासून चैत्रापर्यंत असतो. फळ वाटाण्याएवढे काळे होणारे. तें मासेपारधी मासे गुंगविण्याकरितां पाण्यांत टाकतात. हें खंडाळयाच्या घांटावर, महाबळेश्वरावर व माथेरानकडे फार आढळते. आटकीची रासायनिक परीक्षा अद्यापि झाली नाहीं.

आकाशावल्ली—हेमजीवंतिका, (सं०) अमरवेल (म०), *Cuscuta reflexa* N. O. Convolvulaceœ, अफतेमून (आरबी), हिच्या सर्वांगाचा उपयोग वैद्य करितात.

गुण व उपयोग—ही पित्तशामक व रक्तशोधक आहे. ताजी वेल काढून घेऊन ४ मासेमार उकळत्या पाण्यांत भिजत घालून हिचा फांट करावा व त्यांत सुवासिक व रोचक दूव्यें घालून द्यावा.

आखुकर्णी—उंदीरकानी (म.) *Salvinea Cucullata*. N.O. Composite
गुण व उपयोग—हिच्या पानांचा रस औषधाला घेतात. ही कृमि-
नाशक, कफहर आणि श्वासकासद्ध आहे. हिचा पोटदुखीवरही उपयोग
करितात. गोमांतकांत पोर्डुगीज्ज लोक हिला देशी 'तराकसं' ह्याणतात.

आखुविषापह—(सं. नांवे) कोशफला, जीमूतक, देवदालि,
वृत्तकोश (सं०), कुकडवेल (म०), वापलो (गु०) *Luffa echinata Roxb*
N. O. Cucurbitaceae.

हा वेल गुजराथेत, कचित् कोंकणांत, सिंधप्रांतांत व बंगाल्यांत आढळतो.
त्याटिन् नांवाचा अर्थ 'कांटेरी घोसाळा' होतो. हें नांव रॅक्सबर्ग साहेबाने
दिले आहे.

या वेलाचे कांड पंचधारी असून तें सलोम आहे. पाने पांच मोठ्या विभा-
गाचीं. त्यांचे कांठ झालीसारखे. फळ अंडाकार, जायफळाच्या आकाराचे
असून त्याच्या बाहेरत्या त्वचेवर अर्धवट नरम कांटे असतात. फळाचा आ-
डवा छेद केला असतां त्यास तीन खण असलेले दिसतात. ते नरम गराने
भरलेले असतात. गर सुकून गेत्यावर कोशांतील रेषातंतूचे जाळे नजरेस येते.
तो फारच कडू लागतो. फळाच्या वरच्या अंगास देंगाजवळ एक सच्छिद्र
झांकण असते. आंतला गर पिकूं लागला ह्याणजे तें आपोआप उघडते.
प्रत्येक फळांत १८ विया असतात. वीं अंडाकार, दोन्ही अंगाने चापट,
काळे व खरवरीत असते.

रासायनिक परीक्षा—फळाचा गर दारूच्या अर्कात पचवून नंतर
ईथर द्रव्यांत पचविला ह्याणजे त्याच्या तळाशीं चिकट सांका राहतो. त्यांतील
ईथर मंद उष्णतेच्या मदतीने उडवून टाकले ह्याणजे त्या सांक्याचे सूक्ष्म
सुईच्या आकाराचे स्फटिक बनतात. शिवाय वरच्या थरांत काकवीसारखे
तांबूस रंगाचे सत्व राहते, तें अंमळ गुळचट असते. त्याचे स्फटिक होत
नाहीत. हें सत्व फार कडू असते. यास *Luffine* 'लपूफीन' हें नांव दिले
आहे व तें गुणाने कॉलोसिंथीन् सत्वाच्या तोडीचे असावे, असे डाक्तर
वार्डन व माजी डा. डिमकू यांनी आपल्या ग्रंथांत ह्यटले आहे. तें कॉलोसिं-
थीन् इतकेंच तीव्र आहे.

औषधीगुणः—कोंकणांत सर्पाच्या विषावर कुकडवेलीच्या ताज्या अ-
ध्या फळाचा रस देतात, अशी प्रसिद्धि आहे; परंतु कोणत्या जातीच्या सर्पाने
दंश केला असतां त्याचे विषारी परिणाम उत्तरतात अथवा नाहींसे होतात
हें समजण्यांत आले नाहीं.

नवीन शोधावरून असे ठरते कीं कुकडवेलीचा रस फार तीव्र वामक आहे.
यांतील सत्व डाक्तर वार्डन व डिमकसाहेबांनी मांजरीच्या पोटावरील त्वचेत
मिनवून दिल्यावर त्या मांजराच्या पोटांतून चिकट लाळीसारखा कफ अध्या
तासानंतर पडला, पुढच्या अध्या तासाने स्वच्छ मळाचे विसर्जन झाले व
श्वास मंद होऊं लागला. आणखी १^३ तासाने मळ न पडतां आंवमिश्रित
रक्त पडले. अशी स्थिति होतां होतां त्या मांजरास आंचके येऊन तें मेले.
त्या मांजराच्या शवाची मरणोत्तर परीक्षा करतां त्याच्या अंत्राशयाच्या बन्या-
च भागांत रक्तसंचय झालेला दिसून आला.

सदरील प्रयोगामुळे घडलेल्या परिणामावरून कुकडवेलीचा रस विषारी
आहे, असे ठरते. सदरीं दर्शित केलेला परिणाम मनुष्यावर एक फळांतील
रस पोटांत घेतल्याने होतो, असे डा. कान्होबा कीर्तिकर यांने मुंबईकडील
डाक्तरलोकांच्या सभेत जाहिर केलेल्या वृत्तावरून समजते.

आदित्यभक्ता—(सं०) हुरहुरिया, कानफुटी (म०). *Gynan-*
dropsis pantaphylla N.O. Capparidaceae. हिच्या पानांचा रस औषधांत
घेतात. कानांतून पू वाहतो तेव्हां हिचा रस काढून कानांत दोन तीन
थेंब घातला असतां पू बंद होऊन कान बरे होतात.

आत्मगुप्ता—कपिकच्छु शब्दावर पहा.

आम्र.—आंबा (म०), केरी (गु०), मंगमारं (तेलगु), *Mangifera*
Indica, N. O. Anacardiaceae. याच्या कोईचा उपयोग करितात. ही मूत्रसं-
ग्रहण व पुरीषसंग्रहणीला उपयोगी पडते. हिची बुकणी गोल जंतावर
दिली असतां त्याचा नाश करिते, असे डा० किर्कपॉट्रिक यांचे मत आहे.
ती सव्वा माशापासून दीड माशापर्यंत देतात. ही रक्तार्शी व तांबडी धुपणी
यावर वस्ताद आहे. झाडाचे सार्लींतून एक प्रकारचा गोंद निघतो, त्याची
अजून पुरती परीक्षा झाली नाहीं.

प्रकार— आंब्याचे झाड प्रसिद्ध आहे. त्याच्या लागवडीने व कलमे केल्याने ११६ जाती उत्पन्न झाल्या आहेत. त्यांस १ रायवळ, २ पायरी, ३ आपोस, ४ फरण्यांडिसू, ९ गोमांतकी किंवा काळा आपोस अशी नांवे आहेत. या सर्व जाती रुचिकर असून त्यांच्या फलांत रेषा नसतात.

खालील उतारा आर्यवैद्यक धन्वंतरींतून घेतला आहे.

गुण— कोंवळा आंबा (बालाम्र) तुरट, आंबट, सुगंधि, उष्ण, क्षारादिकांचा संयोग झाला असतां रुचिकर, ग्राही; लेप केला असतां कांतिप्रद, रुक्ष व पित्त, कफ, वायू, रक्तदोष यांना वाढविणारा असून कंठरोग, वातप्रमेह, ब्रण, योनिदोष, अतिसार या रोगांचा नाशक आहे.

पिकलेला आंबा— (पक्काम्र) मधुर, पौष्टिक, गुरु, शुक्रवर्धक, कांतिकारक, तृप्ति करणारा, किंचित्ताम्ल, रुचिप्रद, हृदयास प्रिय, मांस व बल यांस वाढविणारा, तुरट, कफकारक; व तृष्णा, श्रम आणि वायू यांना दूर करणारा असा आहे. आढींत घालून पिकलेल्या आंब्याचे गुण एवढेच आहेत. परंतु भेद एवढाच कीं हा पित्तनाशक आहे.

इरसाल आंबा— (राजाम्र) कोंवळा, तिखट, आंबट, पित्तल, दाहक, मधुर, ग्राही, कफप्रद, रुक्ष असा असून रक्त, वायू व श्वास यांना उत्पन्न करितो. वाठलेला—आंबट, तुरट, रुक्ष असून त्रिदोष व रक्त यांना कोपवितो. पक्क झालेला—स्वादिष्ट, मधुर, बलवत्तर, पौष्टिक, धातुवर्धक, कफहर, त्रिदोषशमन, जडशीत, स्त्रीपुरुषांस हितावह, अभिदीपक, मलावष्टुभक, स्निग्ध, कांतिप्रद, असा आहे व वायू, तृष्णा, दाह, अरुचि, श्रम, श्वास, पित्त या रोगांस दूर करितो. हा झाडावर पिकला असतां सारक व किंचित् पित्तहारक असा आहे.

आंबरस— (पिकलेल्या आंब्याचा रस) आनंदकारक, सुगंधी, स्निग्ध, बल वाढविणारा, जड, सारक, तृप्तिकारक, धातुवर्धक, कफकारक, रुचिप्रद असा आहे. शिवाय तो वायूलाही दूर करितो. ह्या रसांत दूध घातले असतां कांतिप्रद, स्त्रीप्रसंगी पुरुषास हितावह व स्वादिष्ट असा आहे.

आंबरस हा जात्याच सारक असत्यामुळे, त्यापासून ढाळ, व थंडी हे विकार होतात. ह्याचेवर पाणी प्याले असतां वर सांगितत्याप्रमाणे स्थिति

होतेच; ह्याकरितां रसावर पाणी पिऊ नये. थंडी झाली असतां सुंठ, मिञ्ये आणि पिंपळी ह्यांचा काढा ध्यावा. ह्याच्यापासून अजीर्ण झाले असतां पहिल्याप्रथम ओकारी अगर रेच घेऊन कोठा शुद्ध करावा व अजीर्णवर उपचार करितात त्याप्रमाणे करावे. हे ढाळ बहुतकरून अजीर्ण झाल्यासुळे होतात. ह्याकरितां पहिल्याप्रथम अग्निवर्धक क्रिया करून पहावै, त्यापासून ते बंद नव झाल्यास अन्य उपाय योजावे.

आंबा चोखून खाला असतां त्याचे गुण—रुचि, बल आणि वीर्य यांची वृद्धि, लघुता, शीतता, शीघ्रपाक, सारकता व वात आणि पित्त ह्यांचे नाशकारक असे आहेत. आंबा कापून खाला असतां—जाड्य, माधुर्य, शीतता, रुचि, बहुतेक वेळाने पाक, धातुवृद्धि, बल व वायू आणि पित्त यांचा नाश करणारा असा आहे.

आंब्याची कोय— (आम्रबीज) तुरट, मधुर, किंचित् आंबट अशी आहे. आणि ती ओकारी, अतिसार, हृदयदाह या रोगांना दूर करिते.

आंब्याचे मूळ— सुगंधी, रुचिप्रद, ग्राही, शीत व तुरट असें आहे. हें कफ आणि वात ह्यांचा नाश करितें.

आंब्याच्या आंतील नार— (आम्रमज्जा) तुरट, मधुर, ग्राहक, अग्निदीपक, बल वाढविणारा असा आहे. शिवाय हा वायूही दूर करितो.

आंब्याची अंतरसाल— तुरट, ग्राही, दाहक, अशी आहे व प्रमेह, अर्श, पित्त, कफ, वात, यांचा नाश करणारी असून योनीची शुद्ध करणारी आहे.

आंब्याच्या कोयीचे तेल— तुरट, स्वादिष्ट, कडवट, रुक्ष, सुगंधि, असें आहे. तें मुखरोग, कफ आणि वायू यांना दूर करितें.

आंब्याचा मोहोर— रुचिप्रद, अग्निदीपक, ग्राही, वातल, व शीतल असा आहे.

आंब्याची पोळी— (आंब्याचा रस काढून तो सुकवून केलेली पोळी) रुचिप्रद, सारक, लघु अशी आहे आणि तृष्णा, ओकारी, वात व पित्त यांना दूर करिते.

हा झाडाच्या त्वचेवर जखम केली असतां तिच्यांतून मऊ, तांबडसर
भा. व. ५

तपकिरी रंगाचा असा डीक निघतो. हा कांहीं दिवस राहिला असतां कठीण होतो. हा चाकूच्या पात्यावर ठेवून दिव्याच्या ज्योतीवर धरिला असतां, ताबडतोव वितकून पेट घेतो. हा पेटला असतां तडतडतो. काजूची वी भाजली असतां ज्याप्रमाणे वास सुटतो, त्याप्रमाणे हा भाजला असतां वास सुटतो. हा तोंडांत टाकला असतां मऊ होऊन दांतास चिकटतो. हा कळव कांहींसा तिखट असा लागतो व स्पिरीटमध्ये टाकिला असतां बन्याच प्रमाणाने वितळतो. तो पाण्यांत टाकला असतां स्पिरीटपेक्षां जास्त प्रमाणाने वितळतो. हा विरत्यावर दोन्ही द्रव दुधाप्रमाणे होतात. परंतु त्यामध्ये तपकिरी रंगाची झांक मारिते.

आंब्याचे बाठींतील गिरांत वराच भाग पौष्टिक आहे; परंतु तो नेहमीं खात नाहींत. दुष्काळ पडला असतां गोरगरिवांना निर्वाहाच्या कार्मी हाचा चांगला उपयोग होतो. ते ह्याच्या गिरास वाफारा देऊन नंतर खातात. (कोकणांत वैगेरे-ह्या गिराच्या पापड्या व धिरडीं करितात असें ह्याणतात.) ह्या गिरांत 'टानिन्' फार असते.

डॉक्टर किर्कपॉट्रिक ह्यांच्या मताप्रमाणे कोयींतील गीर कृमिन्न आहे व तो वीस अगर तीस ग्रेन प्रमाणाने जंतांवर द्यावा व ह्याप्रमाणे त्यांनी पुष्कळ वेळां दिलाही आहे. सदरहृवदल डाक्टर यांचा असा अनुभव आहे की, ह्या गिरांत ग्यालिक अॅसीड फार प्रमाणाने आहे. शिवाय असुगदर व रक्तिमूळव्याध ह्यावरही त्यांनी दिला असून त्यापासून उपयोग फार झाला, असें ते लिहितात. डॉक्टर एनस्ली असें ह्याणतात की, ह्या झाडाचा डीक लिंबाच्या रसांत अगर तेलांत उगाळून खवड्यास लाविला असतां ते वरे होतात.

प्रोफेसर लायन् ह्यांनी अपक व साल काढून वाळविलेत्या आंब्याचे सन १८८९ सालीं जें पृथक्करण केलें त्यांत खालीं लिहित्याप्रमाणे भाग असतात, असें त्यांस आढळून आलें आहे. १०० सुक्या भागांत २४.४३ सुटे अॅसिड असते.

पाणी २०.९८ द्राव्यराखेंतील क्षार वैगेरे ४१

वॉटर एक्सट्रॅक्ट ६१.४० टारटॉरिक अॅसिड कांहीं अंश

सेल्युलोझ ४.७७ सिट्रिक अॅसिड ७०.४

अद्राव्यराख १०.४३ मॉलिक अॅसिड. १२.६६
द्राव्यराख ०.९१

हें झाड फारकरून उष्ण प्रदेशांत होतें. आंब्याचीं झाडे दुसऱ्या देशांपेक्षां हिंदुस्थानांत फार होतात. आंब्याच्या जाती फार आहेत व त्या प्रायः त्याच्या गुणावरून अगर लावणाच्याचा नांवावरून वैगेरे झालेत्या आहेत. आंबा लावण्यास जमीन करी पाहिजे व लावण्याचा प्रकार कसा आहे हें थोड्यांत पण चांगल्या रीतीने विद्याकल्पतरूमध्ये सांगितलें आहे. तें जरूर लागल्यास पाहावें.

आम्ललोणिका—(आम्लपर्णी) चुका (म०) Oxalis Corniculata, N. O. Oxalidace. हें जमिनीबरोबर वाढणारें लहान रोंप आहे. त्याचीं पाने उपयोगाला येतात. याचा रस आंबट, दाहशामक व किंचित् रोचक आहे. याच्या रसांत ऑक्शालिक अम्ल सांपडतें. या लहान वनस्पतीची भाजी व आमटी होते.

आरजवध—खियारचंवर (आरबी), शरककोन्नरकै (तामिल), गरमाळो (गु०), बाहवा अ० भावा (म०), Cathartocarpus fistula. N. O. Leguminosae. The purging pod (Eng.) हा मध्यम उंचीचा वृक्ष गुजरायेंत व कोंकणांतील डोंगराळ प्रदेशांत वाढतो. तो अजमासे २०—२९ फूट उंचीचा असतो. यास निघंटकारांनी त्याजवरील सुंदर पिंवळ्या रंगाचे फुलावरून 'सुवर्णक' अथवा 'राजतरु' असें ह्यटले आहे. या झाडास डहाळीवर सन्मुख कांहींशीं लंबगोळ पुढच्या टोंकांशीं निमुळतीं पाने येतात व फुलांचा घोंस डहाळीच्या शेवटीं पर्णकुर्शीतून निघतो. यावर लांब गोळ आकाराच्या शेंगा डहाळीच्या शेवटीं अथवा अग्राकडून येतात. त्याची लांबी दोन अडीच फूट असून तिची साल कठीण, ताठ व काळसर रंगाची असते. प्रत्येक शेंगेंत आडवे भागाने विभाग झालेले असतात. प्रत्येक विभागांत अथवा पेशींत एक बी असते. व त्या बीभोवतीं गुळचट, चिकट व काळसर तांबूस रंगाचा गर अथवा मगज राहतो. त्यांतच औषधीगुण आहे.

बहाव्याचे गुण व उपयोग—याचे शेंगांतील मगज, फुले व मुळे, यांचा औषधींत उपयोग करितात. हा कफवातप्रशामक, कुष्ट व कंडूनाशक

आहे. हा मध्यम उंचीचा वृक्ष आहे. युनानी हकिमाच्या मताप्रमाणे याच्या पानांत व फुलांतही सारक गुण आहे. याचा ते अवलेह करून देतात. ह्यांच्या मुळ्यांतही रेचक गुण आहे. परंतु त्याचा तपास अद्याप चांगला होणे आहे. गिराची अथवा शेंगेतील मगजाची परीक्षा झाली आहे, परंतु गिरांतून जीं घटकद्रव्ये काढिलीं आहेत त्यांपैकीं एकही रेचक नसून तो स्वतः रेचक आहे. यावरून बहाव्याचे मगजांत जो रेचकगुण आहे, तो त्याच्या गोड भागांत आहे, असें दिसतें. ती एक सीरखैस्त जातीची साखर आहे. ती बहुतकरून शंभर भागांत बारा या प्रमाणाने राहते. इंडियन औषधीकल्पसंग्रहांत (वेरिंग साहेबांचे) त्याचे दोन कल्प दिले आहेत.

आर्द्रक—आलें, सुंठ, (वाळविलेले आलें), आर्द्रक (गु०), सौंठ (बं०), शुक्र (तामिल), Ginger (Eng.), Zingiber Officinale. N. O. Scitamineœ.

आत्याची उत्पत्ति व लागवड हिंदुस्थानांत फार प्राचीन कालापासून माहित आहे. आत्याचे रोपे हल्दीसारखेच दिसतात व त्यांची लागवड मलबार-किनाऱ्यावर फार मोठी व विस्तीर्ण आहे. ते गुजराठ प्रांतात बन्याच ठिकाणी उत्पन्न करतात. युरोपाकडे विशेषेकरून इंगलंडाकडे हें फार जातें. त्याचा अजमास सन १८८१ सालीं २०,९४,९८० रत्तल गेल्याचा लागलेला आहे. त्याची किंमत रुपये २,७४,९३३ झाली.

सुंठीची रासायनिक परीक्षा—सुंठीत उडणारें तेल, राळेसारिखीं तीन प्रकारचीं द्रव्ये, झींजरोळ, आम्लोदकांत भिजविली असतां भांड्यांत तलाशी बसणारा पदार्थ, गोंदासारखे द्रव्य, दारूच्या अर्कात विरघळणारें द्रव्य, मेटाराबीन, तवकीर, सेल्युलोज, अल्बुमन्-विशिष्टद्रव्य, व्हास्कुलोझ, पाणी व राख, इतकीं द्रव्ये असतात. उडणारें तेल फिकट पिंवळया रंगाचे असतें. तें उजेडाच्या किरणांचे डाच्या बाजूने परावर्तन करितें, आणि तिखट असत नाहीं. सुंठीतील तिखट द्रव्यांस क्षिंजरोळ असें ह्याणतात. तें किंचित् तांबूस रंगाचे असून दाट व भांड्यांस चिकटणारे असतें.

आत्याचे गुण व उपयोग—हें चरकमुनीचे मताप्रमाणे पडसें बंद करणारे, अनिलहर (वायु हटविणारे), दीपक व शूलग्न (पोटदुखी बंद करणारे) आहे. सुश्रुताप्रमाणे दीपनीय, शूलप्रशामक, व शीतप्रशामक आहे.

पाचनीय व पोटांतील वायू काढण्यावर याच्या रसाचा उपयोग फार करितात. त्यांत एक उडणारें तेल व एक तीक्ष्ण राळसद्वश सत्व असतें. या दोन तत्वां-वर आत्याचे गुण अवलंबून असतात. त्याचा उपयोग अनेक औषधीक-ल्पांत होतो. ह्याणून याला 'विश्वा' असें नांव दिलें आहे. ताजे आत्याचा रस मधाबरोबर घेतला असतां तो पित्तशामक आहे.

आलें कढींत नेहमीं वापरण्यांत येतें. औषधी कार्यसाठीं दारूच्या अर्कात Tinctura Zingiberis याचें सत्व विरघळवून काढतात. युरोपियन पद्धतीप्रमाणे आत्याचा तीव्र अर्क तयार होतो. त्याशिवाय अवलेह व फांट तयार करण्यांत आत्याचा उपयोग होतो.

आत्याची लागवड बंगात्यांत, अहमदाबाद जिल्हांत व मलबार प्रांतांत कोचीकडे होत असते, व त्याची विलायतेकडे दरसाल अजमास ९ लक्ष पौऱ निर्गत होते.

सुंठीचा मुरब्बाही तयार करतां येतो; परंतु इकडील आत्यांत काष्ठांश फार असल्यामुळे चीनाकडे जसा चांगला नरम होतो, तसा होत नाहीं.

आरामशीतला—Anisomelas Heyneana or Malabarica. N. O. Labiateœ.

हें लहान झुडूप कोंकणांतील बाबाबूदनच्या डोंगरावर व घांटावर सातान्यानजिकच्या डोंगरावर बन्याच जागीं सांपडतें. अलीकडे मुंबई व पुणे इत्यादि मोठ्या शहरांतून बागांतून लावलेले आढळतें.

या झुडपास कापुरली व चोरओंवा हीं नांवेही दिलीं आहेत. याचीं पाने बदामाच्या आकाराचीं, जाड व मांसल असतात. डहाळीच्या शेवटीं जांभळ्या फुलांचा तुरा येतो. हें वार्षिक आहे. याच्या पानांचा रस अम्मल तीक्ष्ण व सुंगंधी आहे. तो पाचक आहे ह्याणून अजीर्णपासून उत्पन्न होणाऱ्या साध्या पोटदुखीवर खडीसाखरेबरोबर अर्धा चमचाभर दिला असतां पोटांतील शूल वरा होतो.

आरुष्कर—भलातक (सं०), बिब्बा, भिलावा (दक्षिणी), भिलामो (गु०), शंकोतय (ता०), Marking nut-tree (Eng.), Semecarpus anacardium. N. O. Anacardiaceœ.

भिलावा, बिब्बा—विव्याचें झाड कोंकणांत व गोमांतक प्रांतांत उत्पन्न होतें, तसेच दक्षिणहिंदुस्थानाच्या जंगलांतही सांपडते. हें झाड साधारण काजूच्या झाडापेक्षां कांहीं मोठें असतें, व त्यावर काजूच्या फुलापेक्षां कांहींशीं लहान फुले येतात. फुले बहुधा मार्गशीर्षपासून पौषापर्यंत येतात. नंतर फाल्युनांत फळांस सुखावात होऊन चैत्राच्या अखेरीस तीं चांगलीं मोठीं तयार होतात. विव्याचें फळ लहानशा हृदयाच्या आकारासारखें असते आणि त्याचा देंड काजूच्या देंडासारखा फुगलेला असून मांसल असतो. काजूच्या देंडपेक्षां तो फारच लहान असतो, अथवा सुमारे त्याच्या मानाने एकत्रुतीयांश असतो.

उपयोग—विव्याच्या फळाच्या टर्फळांत जड तेल रहातें. तें तेल फार दाह उत्पन्न करणारें व फोड आणणारें आहे. ह्या तेलाचें विशिष्टगुरुत्व ९९१ असून ईथरद्रव्यांत विरघळते. तें कांहीं वेळ उघड्या हवेंत ठेविलें ह्याणजे त्याचा रंग काळसर होतो. या तेलाचा असा चमत्कार आहे कीं, तें कित्येकांच्या कातडी-जवळ ठेविलें असतांना फक्त त्याच्या वाफेने फोड येतो, परंतु दुःखाच्या जागेवर लावले असतांना कळ रहाते व मोठा फोड येत नाही. वरेच तेल लावले असतां वारिक पुरळ मात्र येतो. पोटांत सगळे एक फळ जर दुधांत टाकून त्यासह शिजविलेले दूध घेतलें तर जुनाट संग्रहणी कधीं कधीं बंदही होते.

विव्याच्या गुणपेक्षां त्याजपासून विकार जास्त होतात, ह्याणून औषधी-कार्याकरितां कोणी त्याची शिफारस करीत नाहीं. दुष्ट हेतूने कांहीं निर्दृश नवरे तरुण मुर्लींच्या गुद्यांगांत तिच्या पातिव्रत्याचा संशय आल्यास, भिलावे कुट्टन बळेच घालून ठेवितात; त्या योगाने योनीच्या आंतल्या त्वचेस सूज येऊन क्षतें पडतात.

आसन—या नांवाने हूणीवृक्ष, ऐन व आसाणा हे तीन वृक्ष ओळखले जातात.

आसन—विबला, हुणी (मुंबईकडील नांव), बीजसार (सं०), वेंगय-मारं (तामिल), कंपिळहोन्नथ (कानडी), Pterocarpus Marsupium. N. O. Leguminosae. या झाडाचें वर्णन व त्यांतील रसाच्या गुणाच्या माहितीबद्दल 'हूणी' शब्द पहावा.

२. 'आसन' हें संस्कृत नांव 'ऐनाच्या झाडासही लावलें आहे. या झाडाच्या पानांत स्तंभक सत्व आहे व त्यावर रेशमाचे किडे चांगले पोसले जातात. शिवाय त्याचें लांकूड फार बळकट असतें. त्याचे गाढीकरितां दांडे तयार करतां येतात.

ऐन हा Terminalia tomentosa या त्याटिन् नांवाने ओळखला जातो.

आसाणा—कांटेहसाणी, कांटेऐन, फत्तरफोडा (कोंकणी), पातंगा (तेलंगु), मुलुवेंगै (तामिल), खाजगोळाचें झाड (एरंडजाति) Bridelia retusa, B. montanaand Species N. O. Euphorbiaceae. हा पश्चिमेकडील घांटावर उत्पन्न होतो. हा वृक्ष बराच मोठा होतो. त्याचा बुंधा टेंगणा असून झाड होतो. डाहाळ्यावर पाने थापीच्या आकाराचीं व २-३ इंच लांबीचीं असतात. तीं विन्मुख असून त्यांजवर फुले वारिक, हिरवट व पिंवळीं असतात. फुलांचे तुरे सप्टंबरपासून अक्टोबर महिन्यांत येतात. फळ लहान करवंदाएवढे पिवळट असतें. जमिनीच्या भेदाप्रमाणे आसाण्याच्या झाडास कांटे असतात. जो कांट्याशिवाय असतो त्यास 'पालेहसाणी' ह्याणतात.

याचें लांकूड पाण्यांत चांगलें टिकते. गुरुं याचीं पाने आवडीने खातात. जीं गुरुं याचीं पाने खातात त्यांच्या पोटांत किडे होत नाहींत, असा कोंकणांत सर्वत्र समज आहे.

औषधी व इतर उपयोग—आसाण्याची साल बाह्यांगाने तांबूस रंगाची असून व बुरकटलेली राहते. ती तोडली असतां रक्ताच्या रंगाचा चिकट रस निघतो. आंतल्या अंगाने गुळगुळीत व तंतुमय दालचिनीच्या रंगाची असते. ती फार तुरट लागते. पाण्यांत भिजविली असतां ती बुळबुळीत होते. श्वास व कफ कमी करण्यासाठीं सालीचा रस $\frac{1}{2}$ तोळ्यापासून १ तोळाभार दालचिनीच्या बुकीवरोबर देतात.

हूपरसाहेवाने हसाणीच्या सालीची परीक्षा केली आहे. तींत जलार्क शेंकडा ४१.७ भाग व व्यानिक आसिड् (स्तंभकगुणाचे द्रव) ३९.९ भाग सांपडते. शिशाच्या असिटेट क्षारांचा द्रव हसाणीच्या काढ्यांत मिसळला असतां गहिरा, हिरव्या रंगाचा सांका पडतो. व लोखंडाच्या अर्काशीं मिळविला असतां काळा अथवा जर्दे जांभळा सांका पडतो.

हंसाणीच्या सालीचा उपयोग औषधीकार्यापेक्षां कातडी कमाविण्याकडे फार करतां येईल असा अजमास आहे.

आहुल्य—भूयतरवड (कॉ०), मेंटी आंवळ(गु०), Cassia obovata N. O. Leguminosae.

गुण व उपयोग. हिला 'सुरती सोनामुखी' ह्याणतात. हिच्या बियांची बुकी अभिष्यंद नामक नेत्ररोगांत लिंबाच्या रसांत कालवून (डोळे आले ह्याणतात तो रोग ज्ञात्यास) डोळ्यांच्या पापण्यांवर त्याचा लेप देतात. याची साल स्तंभक आहे. दांतांस बळकटी येण्यासाठीं गुजराथेकडे हिचा उपयोग दांतवणासारखा करितात. हिचीं पाने सोनामुखीसारखीं रेचक आहेत, ह्याणून सोनामुखीच्या पानांत भेळ करण्यासाठीं मिसळतात.

आक्षोट—जंगली अकोड. Candle berry tree. [Eng.] Aleurites triloba or Molluccana. हा वृक्ष काश्मीरीअकोडापासून निराळा आहे. व तो जेपाळाच्या अथवा एरंडाच्या वर्गातला आहे. (N. O. Euphorbiaceæ, Gen. Sebasteana, Hook.) हा मूळचा दक्षिणसुद्राकडील बेटांकडे उत्पन्न होणारा आहे व ४० वर्षांपासून बेळगांवाच्या आसपास व अलीकडे ८१० वर्षात मुंबईत रस्त्यांच्या बाजूने छायेसाठीं लाविला आहे. हा २० पासून ४० फुटांपर्यंत उंच होतो, व त्याजवर पुष्कळ लवलेल्या डहाळ्या येतात. त्याची साल हिरवट अथवा पिंवळट रंगाची असते. पाने हृदयाकार असून कांठाकडे त्याचे तीन विभाग झालेले असतात. यावरून (Triloba) असें नांव या झाडास दिलें आहे. फुलांचे घोंस चैत्रापासून वैशाखापर्यंत येतात. फुले लहान व धवळ्या रंगाचीं नर व मादी एका मंजरीवर येतात. फळ हिरव्या रंगाचे मोठ्या बदामाएवढे असून त्याच्या वरच्या पृष्ठावर उभ्या ४ रेषा असतात. फळाच्या आंत २ कोश असतात. त्यांपैकीं प्रत्येकांत २ मोठ्या सफेद रंगाच्या विया राहतात. चीं श्रावणांत तयार होतें.

औषधी व इतर उपयोग—जंगली अकोडाच्या बियांतून तेल काढतां येतें. त्या तेलास मोलळा बेटांत 'केकूनी' तेल ह्याणतात. तें बहुधा दिव्यांत जाळण्यासाठीं वापरले जातें. सांडविच बेटांत या तेलाची बरीच विक्री होते. खच्या अकोडाच्या तेलापेक्षां हें कमी मधुर असून त्यांत सारक धर्म आहे.

हें तेल शेंकडा ९० टके प्रमाणानें सांपडतें. तें देण्याचें प्रमाण ३ औंसपासून २ औंस आहे. तें घेतल्यापासून ५—६ तासांच्या आंत स्वच्छ पित्तरेच होतात. अलीकडे माँनशोर काँरे व लेजान या फ्रेंच वैद्यांनी तापविलेल्या लोखंडी पट्ट्यांत जंगली अकोडाचा गर दाबून काढलेल्या तेलाचा उपयोग करून पाहिला त्यावरून तें एरंडेलाप्रमाणें सौम्य रेचक आहे असें ठरविलें.

आलमिरो—(फिरंगी) पाथरी (मराठी) Microrhynchus Sarmentosus. N. O. Compositeæ. ही लहान वनस्पति रेताड जमिनींत उत्पन्न होते. जमिनीवर तिचा स्तंभ पसरलेला असतो; त्यांतून कांहीं मुळे व कांहीं पाने निघालेलीं असतात. तीं बरीच विभागलेलीं असून त्यांचे कांठ झालरीसारखे असतात. त्याचीं खंडे अर्ध-गोल असतात, देंठ पानापेक्षां आखंड; मुळे मांसल असून हंसाच्या पिसाच्या जाडीचीं ६—८ इंच लांब व पिंवळट रंगाचीं असतात. देंठांचा छेद केला असतां त्यांत पारदर्शक द्रव्यानें भरलेल्या पेशी नजरेस पडतात. हें द्रव्य इन्यूलिन् (Inulin) नांवानें प्रसिद्ध आहे. ह्याशीस दूध वाढण्याकरितां पाथरीचा पाला खाऊं घालतात. गोव्याकडे पाथरीचा रस रक्तशुद्धीकर मानला आहे.

आलुबालु—आंबेसा (फारसी) Common Cherry-Laurel tree-Prunus Laurocerasus. N. O. Rosaceæ. हें झाड पर्शिया व एसिआ मायनर ह्या दोन्ही देशांत उंच जमिनीवर उत्पन्न होतें. तें बदामाच्या झाडापेक्षां उंचीनें कमी असतें, व त्यावर बदामाच्या आकाराचीं अथवा कांहींशीं अंडाकृती व पुढच्या भागाकडे भालेदार अशीं पाने येतात. पानाचे कांठ कातरलेले अथवा दंताकृती असतात, व प्रत्येक पानाचे देंठांपाशीं सूक्ष्म तेलाच्या पेशी असतात. हीं पाने फार गुळगुळीत व चकाकणारीं, हिरव्या रंगाचीं असतात. कोंवळीं पाने तोडलीं असतां त्यांतून एक विशेष प्रकारचा सुगंधी वास येतो. तीं रुचीनें कांहींशीं तुरट, सुगंध व कळू असतात; ह्यांत मुख्य सत्व एक उडणारें तेल असतें, त्याचा उग्रपणा हैद्रोसायानिक् आसिड या विशारी तत्वांत रहातो. हें तत्व पानांच्या नैसर्गिक स्थिरींत सांपडत नाहीं, परंतु तीं पाण्यांत भिजवून त्यांचा अर्के काढला ह्याणजे उत्पन्न होतें.

आलुबालूच्या पानांचे गुण व उपयोग—हें पित्तशामक असून हृदाची भा. व. ६

गती मंद करणारें आहे; त्यांतून काढलेले तेल अथवा पाणी ज्यास्त प्रमाणानें दिल्यास मृत्यु येतो. अन्नाशयाच्या आंतल्या त्वचेचा क्षोभ होऊन वारंवार उलटी होऊं लागली अथवा ती दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें बंद होत नसत्यास दारूच्या अर्कात पानें भिजवून तयार केलेले अर्क पांचपासून दहा थेंबपर्यंत घ्यावें व पानांची बुकी आठ ग्रेनपावेतों घ्यावी.

मंद हैद्रोसायानिक आसिड, हें तीस चाळीस वर्षांपूर्वी कडू बदामाच्या तेलापासून अथवा या झाडाच्या पानांपासून तयार करीत असत. हलीं याज-पासून जलार्क तयार करीत असतात.

आहालिम—(आरबी), **आहाळिंव**—(म.), **हलीम**—(प.), **आसेलिया** (गु.) Lepidium Sativum. Indian Cress N. O. Crucifereæ. चंद्रशू (सु) रा, चर्महंत्री, चंद्रिका, पशुमेहनकारिका, नंदिनी, करवी, भद्रा, वासपुष्पा, सुवासरा (सं.), आहालिम (दे.), आशाक बीज, असालिओ (गुज.); हरफ, हलिम, चणसूर (हिंदु.), हबउल्लरशाद (आरबी), Cress Seed. इंग्रजी.

अलीकडे हिंदुस्थानांत कोठें कोठें याची लागवड करतात. परंतु बहुधा मोठा भाग मुंबईत पर्शिया देशाकडून आखाताकडून येतो. यासच अरबीमध्ये 'हवी-लरयद' असें घ्यणतात. भावप्रकाश ग्रंथांत याला 'चंद्रसुरा' असें नांव दिलें आहे. हें रुचीने किंचित् कडू, तिखट, व बुळबुळीत लागतें, उचकी लागल्यास पाण्यांत भिजवून तें चांगले नरम झालें घ्यणजे एक चमचाभर घेऊन त्यांत चांगली खडीसाकर घालून रोग्यास घ्यावें. त्याचा बन्याच वेळांत गुण येतो.

बाळंतिणी बायकांस याची दुधांत खीर करून देणे फारच पथ्यकर आहे.

आहाळिंवांत एक सुगंधी तेल व दुसरें वसामय तेल अशीं असतात.

हें धान्य मोहरीच्या वर्गातले बीजोत्पादक रोप आहे. तें मूळ इराणांतून इकडे आलें असें मानतात. हलीं ह्याची लागवड खानदेश वगैरे पुष्कळ ठिकाणी करितात.

चंद्रसुरा या संस्कृत शब्दाचा अर्थ आहाळींव असा निघंट वगैरे कोशांत दिलेला आढळण्यांत नाहीं. पूर्वी आहाळींव हें धान्य रानमेथीचा एक भेद आहे, असें मानीत असत असें दिसतें. अलिकडील उदयचंद्रतासारख्या

ग्रंथकर्त्यांनी चंद्रसुरा घ्यणजे आहाळींव असें ठरविले आहे, व हाच कित्ता पुढे सगळ्या ग्रंथकारांनी वलविला आहे.

गुणदोष—आहाळींव हें उष्ण व कडू असून तें दूध व पाणी यांच्या मिश्रणांत शिजवून दिलें असतां उचकी, वात, कफ, अतिसार, गुल्म व वातरक्त, ह्या रोगांवर हितकर असून बल व पुष्टी ह्यांचे वर्धन होतें. युनानी वैद्यकांत हें मूत्रल व वृष्य आहे, असें सांगितले आहे.

उपयोग—आहाळींव घेऊन आठपट पाण्यांत भिजत घालावें, चांगले मजू झात्यावर कुसकरून गाळून घ्यावें. हें पाणी चार तोळेपर्यंत दिलें असतां उचकी कमी होते. हें बरेच वेळ घेत राहिले असतां उचकी बंद होते. (२) पहिल्या प्रथम दूध तापवून उकळी फुटली घ्यणजे त्यांत आहाळींव टाकावें; तें चांगले मजू होऊन खिरीसारखें आटले घ्यणजे त्यांत साखर किंवा गूळ घालावा. ही खीर वायुनाशक असून कमरेस बळकटी आणते व धातु पुष्ट करते. बाळंतिणीस दूध अधिक यावें घ्यणून ही खीर देतात. ही खीर कटिशूल व गृग्रसी वायु ह्यांवरही चांगली उपयोगीं पडते. (३) वायूच्या योगानें जुलाव होऊं लागले असतां आहाळींवांचे चूर्ण पिठी साखरेबरोबर घ्यावें. (४) वायूनें संधिकळा होत असत्यास त्यावर नुसतें आहाळींव पाण्यांत कालवून लेप करावा. ओढा चांगला बसतो. (५) अर्धे बोबडे कुटून त्यांत लिंबाचा रस घालून मोहरीच्या पोटिसाप्रमाणेच कप-ड्यावर पसरून, तें कळ निघत असलेल्या जागीं लाविले असतां, आंत आलेली सूज व संधिवात बरे होतात. (६) यकृत किंवा प्लीहा हीं वाढलीं असतां आहाळींव देतात. ह्याचे योगानें त्यांची क्रिया चांगली मुरु होते.

कांहीं ग्रंथकारांनी आहाळींव देण्याचें प्रमाण बांधून ठेविले आहे. सौम्य रेचक घ्यणून ज्या वेळेस ह्याचें चूर्ण घ्यावयाचें असेल, तेव्हां दोन मासेपर्यंत घ्यावें; आल्टरेटिव अथवा रक्तशुद्धीकर घ्यणून घ्यावयाचें असेल तेव्हां पांच गुंजा आणि वाजीकरणाकरितां एक मासा; ह्याप्रमाणे आहाळींवाच्या चूर्णाचें देण्याचें प्रमाण आहे.

इक्षु—इक्षुदर्भ, मधुरा, गृदतृण. पौऱीक, रसाळ (संस्कृत), ईक, उख (बंगाली), कारिंबा (मलियाळ); कोरंबू (तामिळ), चेरकूबोडी (तेलंगू);

नैशुकर (फारशी), शेरडी (गुजराथी), Saccharum Officinarum.
Canne à Sucre (Fr.) Sugar-cane. (Eng.), Nat O. Gramineæ.

उत्पत्ति—उंसाचें उत्पत्तिस्थान हिंदुस्थानच आहे. असें राँक्सबर्ग साहेबानें वेस्ट इंडियन बेटांतील व चीनमध्यें उत्पन्न झालेल्या फुलांची बारकाइने परीक्षा करून ठरविले आहे. निघंटकारांनी त्याच्या बारा जाती दिल्या आहेत, परंतु त्या सर्व उंसाच्या आहेत असें खात्रीने घ्यणवत नाहीं.

डाक्कर बर्डवुड यांच्या मताप्रमाणें, कूर्जसाहेबाने ६ जाती ठरविल्या आहेत. बंगाली पांढरा, बंगाली मोठा, कळवा, बोरबोनबेटामधला, ताहाटी व चिनई. चवथी जात चीनच्या दक्षिण किनाऱ्यावरील कलकत्त्यांतील सरकारी मोळ्या बांगेंत, कंतान बेटांतून सन १७९६ साली आणून लाविली. तेव्हांपासून त्या जातीची भेसल इतर जारीबोरोबर झाली असावी, असें अनुमान केले आहे.

उंसाचा दंड ६ पासून १२ फूटपर्यंत वाढतो; तो फार मोठा झाला तर लहानशा बांबूएवढा मोठा होतो. त्याच्या शेंड्यास पात्या फुटतात. उंसावर फूल दीड दोन वर्षांनी येतें; फूल आलें घ्यणजे दंडांतील रस नाहींसा होतो.

उंसाच्या लागवडीचा विस्तार व तत्संबंधीं माहिती हवी असत्यास डाक्कर वॉट साहेबांचा 'Dictionary of the Economic Products of India' नांवाचा ग्रंथ पहावा.

जाति—उंसाच्या जाती इकडे दोन पाहण्यांत येतात. पांढरा व लाल. त्यापैकीं पांढर्या उंसांत गोडपणा जास्त असतो.

उंसाच्या रसापासून साखर उत्पन्न होते, हीं गोष्ट सर्वत्रांस माहीत आहे. तरी तिचें हल्हीं किती उत्पन्न आहे व त्यापैकीं हिंदुस्थानांत किती होतें, याविषयीं थोडी माहिती उपयुक्त होईल असें वाटत्यावरून ती दिली आहे.

उपयोग—उंसाच्या रसापासून गूळ व साखर हे प्रत्येक दिवशीं खावयास लागणारे पदार्थ उत्पन्न होतात हें सर्वांस माहितच आहे. हिंदुस्थानांत साखर करण्याचे कारखाने पुरातन आहेत. परंतु इतर जिनसा तयार करण्याचे बाबतींत ज्याप्रमाणें परकी राष्ट्रांनी आमची फटफजिती करून दाकिली आहे, त्याचप्रमाणें या साखर करण्याचे कामीही परकीयांबोरोबर आघांस टक्र देतां येत नाही.

उंसाच्या रसापासून साखर काढण्याची रीत—उंसाचीं कांडोरीं करून तीं लोखंडी चरकांत घालून त्यांचा रस काढावा. नंतर तो भांड्यांत राहूं घावा. कांहीं वेळाने त्यांत कोथकिया सुरु झात्यामुळे (Co 2) ऑसिडू उत्पन्न होतें; तें काढून टाकण्यासाठीं थोडा चुना घालितात. नंतर तो रस कढीत घालून घट्ट होईपर्यंत आटविला घ्यणजे तांबुस रंगाचे रवे उत्पन्न होतात. त्यांस गूळ घ्यणतात. त्यांत जो भाग तलाशीं राहतो त्यास काकवी (मोलासीस किंवा त्रिकल) घ्यणतात; गुळाची शुद्ध साखर करणें असत्यास गुळाच्या पाण्यांत द्रव करून त्यांत कोंबडीच्या अंड्यांतील पांढरा बील किंवा ढोरांच्या रक्कांतला सीरम घालून तो कढवितात. असें केत्याने बील अथवा अलबूमन सांकळून त्याचें जाळें बनतें व तें त्या गुळांतला मळ घेऊन तळीं बसतें; वरच्या भारीं स्वच्छ द्रव राहतो. तो मध्यम घट्ट असतो. त्यास आरबी भाषेत सर्वत घ्यणतात. तो उन्ह असतां त्यांत प्राणिज कोळसा मिसळून त्यांतून गाळून काढावा. गाळतांना त्यांतील रंजक पदार्थ जाऊन तो द्रव रंगहीन होतो. अशा स्थिरींत कमी उष्णमानावर तो जपून आटविला घ्यणजे शुद्ध साखरेचे स्फटीक तयार होतात. आटवतांना त्यांत दोरा सोडिला तर त्यास स्फटीक लागून येतात. स्फटीक होत असतांना वरचेवर सर्वताचें भांडे चाळवीत असत्याने साखरेचे मोठे स्फटीक बनत नाहींत व त्याचे मिठाच्या रव्याहितके लहान रवे होतात.

उंसाचें उत्पन्न—हिंदुस्थानांत थोडा बहुत ऊस वन्याच ठिकाणीं पिकतो. उंसाचें मोठें उत्पन्न वायव्यप्रांतांत होतें. तेथें ८ लक्ष ७० हजार एकर जमिनींत उंसाची लागवड होते. सर्व हिंदुस्थानांत सुमारे २० लक्ष एकर जमिनींत उंसाची लागवड होते; त्यापैकीं मुंबई इलाख्यांत ८२ हजार एकरांत हें पीक तूर्त होतें; विशेषें करून सातारा, रत्नागिरी, नाशिक, खानदेश, वेळगांव, पुणे व सुरत जिल्ह्यांत नवसारी प्रांतांत, कोल्हापुरच्या आसपास, ठाणे जिल्ह्यांत वसई, माहिम वगैरे ताळुक्यांत आणि अमदाबाद जिल्ह्यांत धोळका ताळुक्यांत ऊस होतो.

हिंदुस्थानांत जो ऊस पिकतो त्यांत मुख्यत्वै दोन वर्ग करितां येतील, स्वदेशी व परदेशी; परंतु या उंसाची आतां इतकी भेसल झाली आहे कीं

ते निरनिराळे ओळखून काढणे कठीण आहे. परदेशांतून आलेया ज्या जाति प्रसिद्ध आहेत, त्यांची नांवे मोरिशस अथवा मलबारी. यास बंगाल्यांत 'मुंबईचा ऊंस' ह्याणतात. मुंबई इलाख्यांत ज्या जाति हर्ली प्रसिद्ध आहेत त्या यापुढे दिल्या आहेत:—पुंड्या, मोरीस, पांढरा, काळा, तांबडा, जांभळा, बांगडीया, काबरा, भोंगाळा, खडीया, भरड, डोंगरी, खजुरीया, बास (कळकिया), भोसा, काठी. ह्या सर्व जातींचे ओळज्ञान साहेबांनी पुढे लिहिल्याप्रमाणे वर्गीकरण केले आहे.

मोठा पांढरा:—पुंड्या, मारीस पांढरा.

मोठा तांबडा अथवा काळा:—काळा, तांबडा, जांभळा.

पछ्यापच्याचा:—बांगडीया, काब्रा, भोंगाळिया.

बारका:—(गवताप्रमाणे) खडिया, भरडा, डोंगरी, खजुरी बास (कळकिया), भोंसा आणि काठी.

पुंड्या:—हा ऊंस फार जाड व मोठा असतो. हा व वर जो एक मारीस जातीचा सांगितला आहे तो (मारीस—शस नांवाच्या गांवांत जी एक जात पिकते ती) बहुतेक सारखे असतात. ह्या ऊंसाचा रंग कांहींसा पिंवळा असतो. पांढरा ऊंसही फार मोठा व जाड होतो. ह्या ऊंसास कांहीं कांहीं देशांत ब्राह्मणीया असें ह्याणतात. ह्या ऊंसाचे तंतू फार नरम असल्याकारणाने हा खाण्यास फार गोड लागतो.

तांबडा आणि काळा:—हे ऊंस बहुतेक सारखे असतात व जांभळाही बहुतेक त्यांच्यासारखाच दिसतो. हा ऊंस फार जाड होत नाही, ह्यास पाणी फार लागत नाही. हा ऊंस पांढऱ्या ऊंसापेक्षां जास्त टणक असून गोडीलाही जास्त असतो व ह्याचा गूळही पांढऱ्या ऊंसापेक्षां अधिक उतरतो.

पच्यापच्याचा:—हा जातीच्या ऊंसाच्या सालीवर पांढऱ्या व जांभळ्या रंगाचे पट्टे असतात. बांगडीया ऊंसाच्या सालीचा रंग बांगडीच्या रंगाप्रमाणे असतो. काब्रा व बांगडीया हे ऊंस खाण्यास फार गोड असतात व ह्यांचा गूळ चांगला होतो.

भोंगाळिया:—हा ऊंस थोडा पोकळ व ढबदार असतो.

बारका:—हा ऊंस बारीक व टणक असतो. ह्यांतील कांहीं ऊंस मक्याच्या किंवा जोंधळयाच्या ताटापेक्षांही बारीक असतात. ह्यांस पाणी इतके थोडे लागतें कीं, जेथें पुष्कळ पाऊस पडतो तेथें ओलाव्याच्या जमिनींत हे पाण्यावांचूनही तयार होतात. अशा ऊंसांस निपाणी असें ह्याणतात. ह्या ऊंसाचा गूळ फार गुळमट असून फार दिवस टिकतो.

खडिया:—हा ऊंस दगडाप्रमाणे कठीण असतो.

भरडा:—हा ऊंस टणक जमिनींत होतो.

खजुरीया:—ह्याचा रंग खजुराप्रमाणे असतो व तसाच गोड लागतो.

बास:—हा कळकीप्रमाणे असतो.

भोंसा:—बरूप्रमाणे असतो.

काठी:—काठीप्रमाणे बारीक असतो.

ऊंसाचा उपयोग—ऊंसांचा रस फार गोड लागतो. यामुळे तो मौजेने पितात. ऊंस भाजून खाल्ला असतां अधिक गोड लागतो ह्याणून आजारी मनुष्यास भाजून खावयास देतात. ऊंसाच्या रसाचा गूळ, साखर, काकवी, हे पदार्थ बनतात. ऊंसाच्या उकळविलेल्या रसापासून उत्तम जातीची रम्म दारू करितात. काकवीपासून हलक्या जातीची रम्म तयार होते. साखरेपेक्षां गुळाचा खप जास्त होतो, यामुळे त्यास भाव ज्यास्त येतो; ह्याणून साखर करण्यांत विशेष फायदा होत नाहीं.

आपल्या लोकांत ऊंसाचा रस थंड व वायु उत्पन्न करणारा असा मानला आहे. त्यापासून जो गूळ उत्पन्न होतो तो उष्ण मानला आहे. गूळ जितका जुना होईल तितका तो जास्त उष्ण होतो.

गुळाची कृति—ऊंसाचे तुकडे (खांडक्या) करून चरकांत घालून त्यांचा रस काढतात, व तो रस सुमारे वीसपासून तीस मणांची लोखंडाची अथवा तांब्याची सपाट बुडाची कढई घेऊन तींत खादीच्या फडक्याने रस गाळून ओततात. रस काढल्यापासून तास किंवा अर्ध्या तासाच्या आंत कढईत ओततात. तसें न केल्यास ह्याणजे भट्टीवर न चढविल्यास तो आंबू लागतो. या कढया मातीची भट्टी तयार करून त्यांत जाळ करून त्यावर ठेवितात. रस उकळून लागला ह्याणजे त्यावर सुमारे अर्ध्या तासाने मळी येऊ

लागते, त्या वेळीं कढईवर दोन बांबू ठेवून वर टोपली ठेवितात, व त्यावर रुमाल घालितात. रसावर आलेली मळी झान्यानें काढून त्या रुमालावर टाकतात ह्याणजे ती मळी रुमालावर राहून रस कढईत गळतो. ही मळी जितकी काढून टाकावी तितका गूळ स्वच्छ होतो. ही मळी साफ करण्याकरितां ठिक-ठिकाणीं निरनिराळ्या पदार्थाचा उपयोग करितात. कोंकणांत हेळ्याच्या झाडाच्या सालीची राख रसांत टाकतात अथवा धामणीची साल भिजत घालून तिचे बलकाप्रमाणे पाणी तयार झाले ह्याणजे तें रसांत घातलें असतां मळी रसापासून निराळी होऊन ती तळारीं बसते. कृषिकर्मविद्या नांवाचे पुस्तकाचे कर्ते रा. रा. रामचंद्र आबाजी राजे यांनी धामणीच्या सालीचा उपयोग मळी रसांतून निराळी करण्यांत फार चांगला होतो, अशी शिफारस केली आहे.

मळी काढून घेतल्यावर चांगला जाळ जळत असल्यास दोन अडीच तासांत रसास उभारा (ऊत) येतो, ह्याणजे रस कढईतून उतून जाऊ लागतो. त्या वेळीं पावड्याप्रमाणे लांकडार्चीं पावडीं केलेलीं असतात. त्यांनी रस चांगला घांटावा लागतो. रस घांटला ह्याणजे आढून तयार होतो. पावड्यास लागलेला रस मधल्या बोटावर घ्यावा व त्यावर एक दोन वेळां अंगठा दाबावा. त्यास तार येऊ लागली असें दिसलें ह्याणजे तो रस तयार झाला असें समजून कढई उतरावी. कोंकणांत थोडा रस थंड पाण्यांत टाकितात; तो घड झाला तर कढईतील रस तयार झाला असें समजून कढई उतरतात. कढई उतरल्यानंतर थोडा वेळ रस घांटीत असावे. बराच जाड झाला ह्याणजे तो मडक्यांत ओततात, किंवा जमिनीत खाडे करून त्यांत रुमाल घालून त्यावर ओततात. ह्याणजे त्याच्या ढेपी बनतात.

साखरेची कृति—साखर करण्याच्या कृती पांच सांगितल्या आहेत. त्यांबद्दल सविस्तर माहिती राजश्री रामचंद्र आबाजी राजे यांनी ‘कृषिकर्म’ या नांवाचे पुस्तक केलें आहे त्यांत दिली आहे ती पहावी. त्यांपैकी एका साधारण कृतीने ठाणे जिल्हांतील वसई तालुक्यांत कांहीं वर्षांपूर्वीं साखर करीत असत; ती कृति येणेप्रमाणे आहे. “उंसांचा रस मंद जाळावर आटवितात आणि तो जरा पातळ असतांच मडक्यांत घालितात. ह्या रसास कोठें कोठें राब

असें ह्याणतात. तीं मडकीं घडवंचीवर ठेवितात. घडवंचीवर किंवा कुंडीवर ठेविण्यापूर्वीं मडक्याच्या खालच्या अंगास बारीक बारीक छिंद्रे पाडितात. मडकीं घडवंचीवर ठेविलीं असल्यास त्यांच्या खालीं दुसरीं मडकीं किंवा कुंडी ठेवितात. नंतर मडक्यांच्या तोंडावर शेवाळ बसवून वरून पाण्याचा हाबका देतात. चवश्या दिवशीं शेवाळ काढून टाकितात. ह्या अवर्धीत मडक्यांतील पातळ रस खालीं मडक्यांत किंवा कुंड्यांत गळून पडतो. त्यास ‘काकवी’ असें ह्याणतात.

उंसाची रासायनिक परीक्षा.—आलीकडे हिंदुस्थानसरकारच्या आश्रयानें निरनिराळ्या उंसांच्या रसापासून किती साखर काढतां येईल व जमिनीच्या मगदुराप्रमाणे निरनिराळ्या प्रकारचीं खतें घालून लागवडीच्या वेळीं तरतूद ठेविली तर वर सांगितलेल्या प्रत्येक जारीत रस वाढवतां येईल किंवा कसें हें पहाण्याकरितां पुण्याच्या आसपास व कानपूर, डुंबराव आणि बरद्वान, या शहरांच्या आसपास प्रयोग करून पहात आहेत. त्या प्रयोगांच्या संबंधांत सरकाराकडील रसायनवेत्ते डाक्तर लेदर यांनी खडीसाखर व बुरा, यांचीं प्रमाणे तपासून पाहिलीं आहेत; त्याचा थोडासा तपशील खालीं देतों.

उंसांत जो रस असतो त्यांत तंतू, पाणी, आल्युमनविशिष्ट द्रव्य, व कांहीं पार्थिव अंश, अशीं सांपडतात; त्यांचे प्रमाणः—

खडीसाखर, अथवा मिश्र व दुसऱ्या जातीची मिळून भाग शेंकडा १०० भागांत १८ प्रमाणानें असते.	१८
तंतू व करबो हॉड्यॉट ९२ प्रमाणानें असतात	९२
पाणी ७१	७१
क्षारांश अथवा पार्थिवांश ३	३
ग्लुटन व नायट्रोजनविशिष्ट ३	३
रंजक द्रव्य. (रंग देणारे) ३	३

सरकारी प्रयोगावरून असें निघतें कीं, मूळचा उत्तम जातीचा मोरिशस-कडून आणिला असून पुण्याजवळ मांजरी येथें सन १८९४ ते ९९ सालीं व १८९९ ते ९६ सालीं जमिनीत भरपूर खत घालून दोन्ही प्रकारचा ह्याणजे लाल व सफेत लावून तयार केला, त्याच्या रसांची तपासणी करितां त्यांत भा. व. ७

मूळ असलेले साखरेचे व बुच्याचे प्रमाण कमी झाले. तांबड्या उसाचे खडी-साखरेचे प्रमाण १८ चे दहा जहाले. साखरेत खडीसाखरेचे व बुच्याचे प्रमाण शंभरांत २ दोनपासून दहा १० अथवा १४ चवदार्पर्यंत असते; हे जमिनीच्या मानाने बरेच कमीज्यास्त होते.

साखरेत गूळ व काकवी असे दोन पदार्थ असतात. त्यांपैकीं साखरेत खडीसाखर अथवा मिश्री झणजे ज्या गोड द्रव्याचे खडे (स्फटीक) बनतात तें व ग्लूकोज. (Glucose.)

इक्षुगंधा—(सं०) कोकिलाक्ष, कोलिस्ता, कोळसुंदा (कोंकणी), इखरी (सिंहली) नीरमळी (तामिळ) *Hygrophila Spinosa* vel *Asteracantha longifolia* Nees. N. O. Acanthaceae.

हे लहान झाडोर पावसाळ्यांत काळ्या जमिनीत चिखलाच्या जागेत व पाणथळ जमिनीत बरेच वाढते. हे सरासरी ४-९ फूट उंचीचे असते व त्यावर लांब, सन्मुख अथवा वृत्ताकार मंडलांत वाढणारीं, बुंधाच्या प्रत्येक संधीवर पाने येतात. बुंधावर व पानावर खरबरीत केस असतात व पानांच्या बुडारीं लहान कांटे असतात. पाने लांबट, दीर्घवर्तुलाकार, दोन्ही शेवटे बारीक, थोडीं करवतीकांठी. फुले बिनदेठी, कुक्कींत येणारीं निळया रंगाचीं; तीं गोल रांगेने असतात व त्यांच्याजवळ कांटे असतात.

याचे बीं 'तालिमखाना,' 'तालमखारा' (आरबी) इ० नांवांनी प्रसिद्ध आहे.

औषधी उपयोग—सिंहलद्वीपांतील कुरुनगल येथील इस्पितळांत डाक्तर जयसिंह याने जलोदर रोगांत विखन्याच्या मुळाचा काढा करून चोविस तासांत दोन दोन तासांनी देऊन त्याचा गुण अजमावून पाहिला आहे. सहा दिवस दिल्यानें जी लघ्यी ३२ औंसांपासून ७६ औंस होत असे, ती १९२ औंस होऊ लागली व रोगी बरे झाले.

विखन्याचा काढा करणे असल्यास विखन्याचे मूळ १ औंस व पाणी १ पैंट घेऊन तें उकळावै व पाणी १४ औंस शेष राहीर्पर्यंत विस्तवावर आटवावै नंतर चुलीवरून उतरून घेऊन तो काढा गाळावा व शिशांत भरून ठेवावा. हा काढा १ पासून १५ औंस दररोज घ्यावा. विखन्याच्या पानांचा

मंड (acetum) तयार करण्याची कृति वेरिंगसाहेबाने इंडियन फार्माकोपिआ ग्रंथांत दिली आहे तीही पहावी.

औषधी गुण.—सिंहलद्वीपांतील वैद्य विखन्याचे सर्व झाड जाळून त्याची राख अर्धा चमचाभर पावशेर पाण्यांत कालवितात; व त्यापैकीं इ चमचाभर जलोदराच्या रोग्यास दिवसांतून ३ वेळा देतात.

मद्रासेकडील डाक्तर शार्ट, डाक्तर किर्कपाट्रिक व मुंबई इलाख्यांत जंगलखाल्याकडे असलेले डा० गिबूसन यांनी अशक्त, नीरक्त अशा जलोदराच्या रोग्यांवर याचा अनुभव घेऊन पाहिला आहे. इतर मूत्रल औषधांपेक्षां कोकिलाक्षाच्या मुळांच्या फांटापासून ८ दिवसांत लघ्यी तिप्पट वाढून त्वचेस आलेली सूज नाहीशी होते.

इक्षवाकू—सफेत दुधीची कडू जाति (म०), *Lagenaria Vulgaris* N.O. Cucurbitaceae. इक्षवाकूच्या मुळांचा उपयोग औषधींत होतो. ही कोंकणांत उकिरज्यावर वाढते.

गुण—हे रक्तशुद्धिकर असून वमन व आस्थापनास उपयोगी पडते असें चरकादिकांचे मत आहें. याचे गुण 'अलाबू' प्रमाणेच आहेत. ते पहावे.

इंगुदि—तापस, परित्राजकप्रिय,—तापस (सं०); हिंगण-बेट (म०); इंगोरु (गु०); नंजुंदन (ता०); Egyptian. Myrobalan. *Balanites Roxburghii* N. O. Simarubaceae.

हिंगणबेटाचीं झाडे ४ फुटांपासून १२ फूट उंचीचीं असतात. झाडाच्या फांदीस कांटे असून त्यांजवर विन्मुख उलटलेल्या अंड्याच्या आकाराचीं लहान पाने येतात. फुलांचे शुबके लहान डहाळीच्या कुक्कींतून येतात. हे झाड महानिंबाच्या जातीचे आहे. फळ कोबडीच्या अंड्याएवढे असून तितकेंच मोठे असते. त्याजवरील त्वचा हिरवट, गुळगुळीत व पिरवटलेली असते, व तिजवर १० उभे खांचे असतात. फळांचे आंत लहान आंठी असून भोवतालीं जाळीदार गर राहतो. तो किंचित् गुळचट लागतो. आंठीच्या आंत बदामासारखे बीं असते, त्यांतून तेल निघते.

हिंगणबेटाच्या झाडाची प्राचीन काळापासून पुराणांत व काव्यांत प्रसिद्ध आहे. क्रष्णी व मुनि या झाडाखालीं तपश्चर्या करीत. गुरुउपासनेत हिंगण-

बेटाच्या फळाच्या आंठींतील तेलाचा दिवा तयार करून जाळीत असतात. यांत असें कोणते वीर्य असेल तें असो. निदान या तेलापासून उत्पन्न झालेल्या ज्योर्तींत आत्मानात्मविचारास प्रोत्साहन होत असावें असें अनुमान दिसतें. गौरीच्या पुजेत याच्या सालीचा उपयोग करण्यांत येतो, असें डाक्तर डिमक् लिहितात; यास कोणता आधार आहे हें कळत नाहीं.

हिंगणबेटाच्या सालीची व फळाची परीक्षा.—सालींत ‘साबणी’-च्या झाडासारखें व ‘सेनेगा’ वळीच्या मुळांत जें फेंस आणणारें सत्व असतें तसें अथवा कदाचित् तेंच सत्व सांपडले आहे. तेलाची परीक्षा वार्डन साहेबानें केली आहे तिजवरून भुयमुगाच्या तेलासारखे धर्म त्यांत आहेत असें दिसतें. हें तेल शेंकडा ९० टक्के राहातें. या तेलास मोराको देशांत ‘झाकून’ असें आरबी नांव आहे. याचें वि० गुरुत्व ९१८९ आहे व तें वर्फात ठेवलें तर यिजतें.

हिंगणाच्या सालींत Saponine सत्व बरेंच सांपडतें; यामुळे त्याचा अर्क दारुंत (tinctura Balanites) बनवला तर तो कफ पातळ करण्यासाठीं देतां येईल असा अजमास आहे.

औषधी उपयोग—अभिवेशाच्या मतानें हें कफवातजित् आहे. सुश्रुताचार्य घ्णणतात, ‘सालीचा काढा कफसंशमन, व्रणास साफ करणारा, व त्वचेचे विकार कमी करणारा आहे.’

सेनेग्याम्बिया प्रांतांत हिंगणाचीं पाने जंतांवर देतात. त्याचीं मुळे आणि फळांतील तेल सारक कार्य होण्यासाठीं देतात.

इंदीवर-लालकमळ (म०) Nymphaea lotus. याच्या फुलांचा उपयोग करण्यांत येतो.

गुण व उपयोग—हीं फुले दाहशामक, शीत, वातहारक, अभ्यंतर्दीहना शक, व किंचित् विष्टंभी आहेत. युनानी हकीम याच्या फुलांचा पाक करून दाहशांतिस्तव देतात.

पाने सुमारे दीड वीत व्यासाचीं, देंठ बिनकांठी, पाने वाटोळीं, दंतकांठी, टवटवीत, शिरादार, खालच्या अंमानें तांबुस, व लवदार असतात. पुष्पांचे बाह्यकोशाच्या पाकळ्या लांबट व अणीदार. प्रत्येकावर ६०७ शिरा असतात. अंतर्पु-

घपकोशाच्या पाकळ्या दीर्घ अंडाकार व त्यांतील पुंकेसर रेषारूप असतात. ह्यांच्या रांगेवर रांगा लागलेल्या असतात. तंतु खालून रुंद, फुले मोठीं, तांबडीं, गुलाबी किंवा पांढरीं असतात. लाल कमळ हें बहुधा कोंकणांत तळयांत, किंवा इतर ठिकाणी जलाशयांत होतें. ह्याचें फळ पेल्याच्या आकाराचें असतें. येथे त्यास ‘गांगूड’ घ्णणतात. त्यांत अनेक पडदे असून त्यांत मोहरीएवढे वाटोळे बीं भरलेले असतें; फुले पावसाळ्याच्या अंतीं येतात व फळे दिपवाळीकडेस पिकतात.

फूल रात्रीचें झांकतें व दिवसाचें उघडतें घ्णून त्यास “सूर्यविकासी” असें घ्टालें आहे. हें कमल मोळ्या कमळापासून भिन्न आहे. अलंकारशास्त्रांत जें कमलाचें वर्णन केले आहे, तें महाकमळ अथवा ज्यास पोशर घ्णतात तें होय. कमलांत सूर्यविकासी व चंद्रविकासी अशा दोन जाती आहेत. चंद्रविकासी विरळा सांपडतात; त्यांच्या फुलांच्या पांकळ्या टोंकदार नसतात.

कमलबीज कच्चे खातात व त्याच्या लाल्या करून भाजून त्याचे लाडू हिंदुस्थानांत बांधितात व ‘भेटके लाडू’ घ्णून विकतात. ह्या कमळास कंद असतो, पोयसरास नसतो. तो लांबोडा कणंगासारखा, बाहेरून काळा, आंतून पिंवळट असा असतो. हा भाजून खातात.

कमळ निळे—Nymphaea stellata W & A. संस्कृत इंदीवर, नीलोत्पल. याचें फूल तांबड्या कमळापेक्षां लहान असतें. फुलाची कळी भाल्यासारखी अणीदार असते. पाकळ्या निळ्या रंगाच्या. इतर कमळापेक्षां ह्यास सुगंध ज्यास्ती येतो. हें सूर्योदय झाल्यानंतर फुलतें.

कमळ पिंवळे—हें निळ्या कमळासारखे असतें. ह्याच्या पांकळ्या फिकट पिंवळ्या रंगाच्या असतात.

हिंदुस्थानांत रक्तातिसार विलंबी झाल्यावर तो वरा होण्याकरितां पहाडमुळाच्या काढ्याबरोबर निळ्या कमळाच्या पाकळ्या उकडून देण्याचा पाठ वैद्यांत आहे.

मूत्राइमरी—मूत्राशयांत लहान रेंव जमते तिला मूत्राशमरी घ्णणतात. तो विकार पाहाडमुळांचा काढा घेतल्याने वरा होतो, असा कित्येक ठिकाणीं समज आहे; परंतु युरोपियन रुग्णपद्धतीप्रमाणें त्या विकारावर हिचा तसा उपयोग करून पाहाण्यासारखा आहे.

इंदीवर—जांभळे कमळ, *Nelumbium Speciosum*. N. O. *Nelumbiaceae*. याच्या फुलांचा उपयोग होतो.

गुण व उपयोग—हीं फुले दाहप्रशामक, शीत, वातहारक, अम्यंतर्दीह-नाशक व किंचित् विष्टंभी आहेत.

युनानी हकीम फुलांचा साखरेशीं पाक करून दाहशांतीकरितां देतात.

इंद्रपुष्पी—ऐंद्री, लांगलिका, छिन्नमुखी, शक्रपुष्पिका, (सं०) उलट-चांडाल (बं०); इंदयचा वेल (म०); कलैपैकिंजंगु (तामिल), *Gloriosa Superba*. N. O. *Liliaceae*. इंदयचा वेल कोंकणांत पावसाळयाच्या सुरुवातीस लाल जमिनीवर उत्पन्न होतो.

हा त्वरेने वाढतो व इतर लहान झाडांच्या आश्रयाने रहातो. याचा देंठ नाजूक असून त्यावर सन्मुख, पातळ व उभ्या शिरांनी झालेलीं लांबट व भालेदार आकाराचीं पाने येतात. त्यांचे शेंडे कुरळलेले असतात. फुले पिंवळया रंगाचीं असून त्यांच्या पांकळया मोकळया व वळकटलेल्या व वक्रकांठी अस-तात. प्रत्येक पाकळी पिंवळया रंगाची असून तिचा शेंड्याकडील अर्धा भाग शेंद्री रंगाचा असतो. यामुळे त्या फुलास बरीच शोभा येते. फूल कांहींसे पंजाच्या बोटासारिखे दिसतें. यावरून तें गौरीस (पार्वतीस) प्रिय असावे असें हिंदु स्त्रिया मानतात. दरसाल भाद्रपद शुद्ध तृतीयेस तीं वैचून आणून गौरीची पूजा करण्याकरितां बायका वाहतात.

इंद्रपुष्पीचे औषधी गुण व उपयोग—

याच्या मुळ्या विषारी मानिल्या आहेत यामुळे त्या बहुधा पोटांत देत नाहींत. त्यांतील वीर्य उष्ण असून गरोदर खीस प्रसूतीच्या वेणा येत नसत्यास अथवा त्या बंद झाल्यास मूळ उगाळून त्याच्या रसाचा लेप ओटीपोटास करितात. या योगाने गर्भाशयाचे शैथिल्य जाऊन वेणा येण्यास पुन्हा सुखात होते. सुश्रुताप्रमाणे त्यांत ब्रणशोधक व कुष्ठशोधक गुण आहे. मद्रासेकडील डा० मोहिदीन शरीफ यांनी मुळांचा उपयोग ताप वरा करण्यासाठीं केला आहे. ते ह्याणतात, तीं सुकवून त्यांची बुकी १२ ग्रेन (६ गुंजाभार) दिवसा १ वेळ दिली असतां तापाची पाळी बंद होते.

इ. स. १८८० सालीं मुळांची रासायनिक परीक्षा डा० वार्डन याने केली, तिजवरून जंगली कांद्यांत (कोलकांद्यांत) जें तत्व सांपडते तसें त्यांतही असते असें सिद्ध केले. त्यांस वार्डन साहेबाने *Superbine* नांव दिले आहे.

उपयोग—कळलावीचे मूळ फार विषारी आहे असा समज आहे, तो कांहीं अंशीं चुकीचा आहे. कारण डाक्तर मोहिदीन शरीफ याने स्वतः एक मासा-भार त्याची बुकणी पोटांत घेऊन पाहिली. त्या प्रयोगावरून वांति व भ्रम उत्पन्न करण्याचा धर्म त्यांत आहे असें ठरतें. जास्त प्रमाण विषपरिणामी होतें; याकरितां तें औषधी कार्यासाठीं योजून नये.

इंद्रयच—इंद्रजव (म०). हे सफेद कुड्याचे बीं आहे. *Hollharena Pubescens*. N. O. *Apocynaceae*. सफेद कुड्याच्या फळांतील वियांस ‘कडू इंद्रजव’ ह्याणतात. सफेद कुड्याचे वर्णन ‘भलुक’ शब्दावर पहावे.

गुण व उपयोग—इंद्रजव ज्यास ह्याणतात तें बीं स्तन्यशोधन, अर्शनिष्ठूदन व कफवातप्रशमन आहे. आमातिसार, रक्तातिसार, पित्तज्वर शूल व अर्श यांना अतिगुणावह. यांतून एक ‘अल्काईड’ जातीचे सत्व निघतें त्यास ‘रैटिन’ अथवा ‘कोनेसीन’ असें ह्याणतात; तें ज्वरम्ब आहे. या सत्वाची जाती इतर अल्काईड सत्वांप्रमाणे नाहीं. त्याच्या गुणांचा अनुभव अद्यापि चांगला अलीकडे त्वचेत अभिनिवेश करून पाहिला आहे. त्यावरून रक्तातिसार जलद बंद होतो असें ठरतें.

इंद्रवारुणी—इंद्रायण कांटेरी; *Citrullus colocynthes* N. O. *Cucurbitaceae*. ह्या फळांतील गीर व मूळ औषधांत घेतात.

इंद्रवारुणी—इंद्रचिर्भटा, विषझी, पीतपुष्पा, हेमपुष्पा, इंद्रवल्ली, ऐंद्री, क्षुद्रफला, विषवल्ली, इंद्रवारू, सुरवारुणी, सूर्याव्हा, मरुसंभवा (सं०), इंद्रायण, इंद्रावण, कडुवृदावन (म०), पेयकोमत्ती (तामिल); महाकाल (बं०); हंशल (आ०); हिंदवानेतल्ख, खरबूजेतल्ख (पर्शियन); काकधवडी (कानडी). Bitter apple or Indian Colocynth (इंग्रजी); *Citrullus colocynthis* N. O. *Cucurbitaceae*.

इंद्रावणाचे लहान जमिनीवर पसरणारे वेल असतात, त्यांना पिंवळीं फुले येतात, व पाने दीर्घ अंडाकार असून त्यांचे काठ मध्यरेषेच्या जवळ जवळ

कातरलेले असतात. तीन उबदार व कांहींशीं खरबरीत असतात. त्यांचे तीन भाग झालेले असतात. इंद्रावणाचें फळ त्याच्या जातीप्रमाणे असते व फळावरून दोन जाती मानल्या गेल्या आहेत; एक लहान अथवा आंबट लिंबाच्या फळाएवढी असते व दुसरी मध्यम नारिंगाएवढी असते. हिला 'घोडिंद्रायण' ह्याणतात. फळाचा रंग पहिल्याने हिरवा असून पुढे जसजसें पक्क स्थिरीत येत जाईल त्या मानाने याचा थोडा पिंवळा रंग होत जातो; कित्येक जातीच्या फळांच्या त्वचेवर हिरव्या उभ्या रेषा असतात, व कित्येकांचे सर्वांग पिंवळे होतें. फळांत सहा पेशी असतात; त्यांतील मगज फार कडू व पांढरा असतो; तो वाळत्यावर धूसर होतो. फळांतील बिया अंडाकार, अनग्र, गुळगुळीत, चापटलेल्या व पांढरट, पिंवळट रंगाच्या असतात. ह्या बिया कडू असून एका फळांत १० पासून १०० पर्यंत असतात. मूळ निमुळते होत गेलेले असते. त्याचा रंग धुरकट असतो; लांकूड तंतुमय असून त्यांत पिठासारखा कडू पदार्थ असतो.

इतर सारख्या दिसणाऱ्या फळाशीं साम्य—इंद्रायणाचें फळ कवंडळाच्या फळासारखें दिसते ह्याणून कित्येक प्रसिद्ध झालेल्या निघंटुग्रंथांत त्या दोन्हीचे गुण सारखे दिले आहेत. ही चूक आहे. इंद्रायणांच्या फळाला उभ्या पांढर्या रेषा असतात तशा कवंडळास नसतात. शिवाय इंद्रायणाचीं पाने त्रिखंडपर्णी असतात. कवंडळाच्या वेलीचीं पाने ९ विभागाचीं, कांहींशीं मोठीं व पंजाच्या आकाराचीं असतात.

गुण व उपयोग—वायव्यप्रांतांत याला 'पहाडी' इंद्रायण ह्याणतात, व त्याच्या फळांतील मगजाचा उपयोग करतात. त्याचा मगज तीव्र रेचक आहे. व त्याचा Indian Pharmacopoeia ग्रंथांत एक निष्कर्ष (Extract) करण्याची वृत्ति दिली आहे. कॉलोसिंथीन् हें Glucoside जातीचे द्रव्य इंद्रायणांच्या गरांतून काढता येतें. तें पिंवळट रंगाचे असून फार कडू असते. हें पाण्यांत व मद्याकारीतही विरघळणारे आहे. हें गुंज प्रमाणाने दिलें असतां स्वच्छ रेच होतात. असें विह्यनाच्या रुग्णालयांत डा० ह्यालर साहेबाने देऊन पाहिले आहे. हें पर्शियांतून येतें व मुंबईस पसान्यांकडे मिळतें. त्याच्या फळांत 'कॉलोसिंथीन्' नांवाचे रेचक सत्व सांपडते.

इंद्रावणाच्या फळांतील औषधी भाग—इंद्रावणाच्या फळाच्या सालीखेरीज सर्व भाग कडू आहेत; त्याजपैकीं गर जास्त कडू आहे व त्यांतच विरेचनकार्य करण्याचा धर्म आहे.

इंद्रावणाच्या गरांत जे सत्वांश आहेत ते पाण्यांत व आल्कोहोलमध्यें थोड्या प्रमाणाने विरघळतात. त्यांत मुख्य रेचक द्रव्य सफटिकरूपी राळे-सारखे आहे. त्यास कॉलोसिंथीन् असें ह्याणतात. अलिकडच्या शोधावरून तें Glucoside अथवा शर्कराविशिष्ट कडू सत्वाच्या जातीचे आहे असें ठरले आहे. हें सत्व उकळत्या हैड्रोक्लोरिक आसिडांत अथवा तेजाबांत विरघळून तें कांचेच्या पात्रांत निवळूं दिलें तर कांहीं वेळाने त्याचे पृथक्करण होऊन त्यांतून अस्फटिक (Grape) साखर व Colocynthetin नांवाचे एक द्रव्य निराळे होतें.

गरांत ७१ टके बीं असते; परंतु कधीं कधीं तें ३३ टके असते. हा गर ईथर द्रव्यांत पचविला ह्याणजे त्यांत तेलकट सांका तळाशीं बसतो. तो गराच्या प्रमाणाने शेंकडा ९ टके असतो. मेइझनर याने जें पृथक्करण केलें त्यावरून त्यांत घन तेल ४८.२, कडवट राळ ३, कडवट सत्वांश (extractive) १०, गोंद ३०, फास्फेट ऑफ लैम व म्यामीशिया ९.७, लिंग्नीन (काष्ठधातू) १९.२ या प्रमाणाने पदार्थ असतात. इंद्रायणांतील निरनिराळीं सत्वें कर्शीं निराळीं काढावीं याविषयीं माहिती करून घेणे असल्यास वाचकाने डाक्तर डिमक् साहेबाने केलेला 'फार्मेकोग्रीफीया इंडिका' ग्रंथ पहावा.

उत्पत्तिस्थान—दक्षिण महाराष्ट्रांत पुरंधरच्या किलचावर, हिवऱ्याजवळ, गोदावरीच्या कांठीं, खेडा जिल्ह्यांत व उत्तर हिंदुस्थानांत शारणपूर परगण्यांत इंद्रायणाची लागवड करितात. भाद्रपदाच्या अखेरीस याचीं फळे गांवकरी लोक जमा करून पसान्यांकडे नेतात. १ रुपयास १०० फळे मिळतात.

स्पेन देशांत कॉर्सिका प्रांतांत पोर्टुगल देशाच्या समुद्रकिनाऱ्यावर आफ्रिका खंडांत मोरोको व सेनिग्यांविया प्रांतांत व उत्तर मिस्र देशांत हें उत्पन्न होतें.

औषधी गुण—इंद्रावणाचा गर तीव्र रेचक आहे. त्याचे कार्य पि-
भा. व. ८

त्वाहिनीस उत्तेजन करण्याचे आहे. १ गुंजेपासून ३ गुंजांपर्यंत पोटांत दिलें असतां २.३ स्वच्छ मलरेच होतात.

आर्वतनी—क्रुषभक शब्दावर पहा.

इंम्पी—(कुलूभाषेतील नांव) देवधान्य (सं०) *Sorghum Saccharatum*. N. O. Gramineæ. हें एक उत्तर हिंदुस्थानांत अलिकडे लाविलेले जोधळ्यासारखे धान्योत्पादक झुऱ्डुप आहे. हें मुळचे चीन देशांत उत्पन्न होणारें आहे. हें नांव जवारीसारख्या धान्योत्पादक वनस्पतीस चिनई लोकांनी दिलें आहे.

उत्पत्ती—उत्तर हिंदुस्थानांत पावसाळ्यांत व थंडीच्या कळून्तु मुसलमान शेतकरी या धान्याची लागवड करितात. या वनस्पतीची एक जात मणिपूर, कुंकी वगैरे देशांत उत्पन्न होते. यावर येणाऱ्या ओंब्यांतील दाणा जोधळ्यापेक्षां शुभ्र असतो व त्यांत मिठास जास्त असते. देवधान्य या नांवाचे एक झाड हिमालयाच्या खालच्या प्रदेशांत आढळते. याचीं ताटे उंसांसारखीं गोड लागतात, परंतु त्यांच्यापेक्षां इम्पीचा देंड जास्त गोड आहे, असें बंगल्यांतील लेफ्टेनेट पॅग्सन्‌साहेबाने हिंदुस्थानांतील कृषिकर्मेत्तेजक मंडळीच्या सभासदांस दाखवून खात्री करून दिली.

देवधान्यास देशावर 'शाळू' द्याणतात. प्रोफेसर चर्चेसाहेबाने शाळूची रासायनिक परीक्षा केली. तिजवरून त्याची घटना पुढे लिहिल्याप्रमाणे दिसून आली. या धान्याच्या शंभर भाग पिठांत पाणी १२०८, अल्बूमेनविशिष्ट द्रव्य (पोषक) ११०८, स्टार्च ९८०३, तेल ३, तंतूमयद्रव्य ३, रास १०१, साखर ६ पासून १८ भाग अशीं सांपडतात.

उपयोग—शाळूचा उपयोग साखर तयार करण्यांत होतो; इतकेच नाहीं तर त्याचा जनावरांस उत्तम चारा मिळतो. शाळूच्या ७० काड्या चरकांत दाबल्या तर ३८ ग्यालन व १ कार्ट रस पहिल्याने व पुन्हा दाबल्याने २ ग्यालन जास्त निघतो. हा रस आटविल्याने ८ ग्यालन साखरेचा चांगला पाक होतो अथवा सरबत उतरते.

इवरंकुशा—इवरकीर (आरबी) पिवळावाळा (गुजराथी) *Andropogon Iwarankusha or Laninger* N. O. Gramineæ. हें हरिद्वाराकडे पाणथळ

जमिनींत उगवणारे गवत आहे. कांहीं अंशाने याचीं मुळे रोशे गवतासारखी आहेत. त्याचा उपयोग पंजाबाच्या बाहेर फारसा होत नाहीं.

इवरंकुशाचे ल्याटिन नांव त्याच्या फुलांचा बाह्यकोश व पुष्पसंभ लवदार असल्यामुळे, पडले आहे. हें गवत तिबेटांत, आरबस्थानांत व उत्तर आफ्रिकेत आपोआप होते. बुन्हाण ग्रंथांत हें गवत खेंचरे खातात ह्याणून त्यास 'गुरधीया' असें नांव दिले आहे. ग्रीक भाषेत खरोखर शिन्यांथी (Schænanthi) हें नांव या गवतासच दिले आहे. शिकंदर बादशहा (सिंधप्रांताच्या उत्तर भागांत) लूस प्रांतांत फिरावयास आला तेव्हां त्याच्या सैन्यांतील लोक हें जमा करून वैन अथवा ऊत आलेल्या द्राक्षरसांत मिसळवीत. याच्या अंगीं पिंवळ्या वाळ्यासारखा मूत्रल व आर्तव शुद्ध करण्याचा गुण आहे.

इसफगोल—इसफगूल, इस्वघोल (हिं०); इसपघोल (द०); एस्पोपगोल (बं०); इष्पुकोलविराई, इस्कोलविराई (तामिल०); इसगालविदुलु (तेलगु); इसबकोलु (कान०); इसवगोल (म०); इसपघोल (गुज०); इसपघूल (फारशी०); इसपंजर (सि०); फसलीजन (युनानी०); स्फोजेलसीड्स् (Spogel seeds) (इ०); बझरकलना (आरबी); फुसलीजन (ग्रीक); *Plantago ovata* and *amplexicaulis* (*Ispaghula*) N. O. Plantagineæ.

मुळचीं हीं झाडे पर्शिया देशांतील आहेत. तेथून इकडे 'इसपगोल' हें बीं आणू लागले. अलिकडे हिंदुस्थानांतही पंजाब व सिंधप्रांतांत किल्येक जागीं इसपगोलाची लागवड करू लागले आहेत. ह्या झाडाची उंची तसू असते व पाने अरुंद असून लांब लांब असतात. ह्याची फांदी झाडाच्या मुळापासून असते. डाहळीच्या खाकेतून सफेद फुलांचा तुरा येतो. गव्हाप्रमाणेच यांस ओंबी येते व पुष्पकर्णिकेच्या आंत बीं येते. हीं झाडे उन्हाळयांत उगवतात. ह्याच्या निरनिराळ्या रंगांच्या बियांमुळे पांढरे, काळे व तांबडे अशा तीन जाती झाल्या आहेत. पांढर्या रंगाचे जें बीं असते तें दुसऱ्या दोन जातीपेक्षां गुणाने चांगले आहे, असें मानले आहे. हें बीं पाण्यांत घालून खूप चोळले असतां तळाशीं जाऊन बसते. तिन्ही प्रकारच्या झाडांस जी फुलांची कळी येते, ती त्या त्या जातीच्या बियांच्या रंगप्रमाणे पांढरी,

काळी व तांबडी अशी असते. पांढरे व तांबडे बीं सर्द आहे. काळे बीं शुष्क आहे, ह्याणून ह्याचा उपयोग औषधांत करीत नाहींत. पांढऱ्या वियांचाच उपयोग करितात. हें बीं बारिक असून त्याच्या एका भागास खोलगा असतो व एका टोंकापेक्षां दुसऱ्या टोंकाकडे तें निमुळते असतें. ज्या भागास खोलगा असतो, त्याच्यां उलट बाजूकडे तांबडटसर डाग असतो.

ह्या वियांचा उपयोग जुन्या वैद्यकग्रंथांमधून सांगितलेला पाहण्यांत नाहीं. फक्त दोनशें वर्षांपूर्वीं झालेल्या वैद्यामृत नांवाच्या ग्रंथांत ज्वरातिसारावर ह्याचा एक अनुभविक उपयोग सांगितला आहे. ह्याचा उतारा त्याच्या पुढे झालेल्या पुस्तकांतून कांहींनी घेतला आहे. ह्याला इकडे जीं नांवे पडलीं आहेत, तीं सर्व पर्शियन शब्दाचे अपभ्रंश आहेत.

गुण व उपयोग—हें बीं शीतकर व आलेपक आहे. विद्याकल्पतरूमध्यें असें सांगितले आहे कीं, मस्तक, जीभ, गळा, छाती व शरीरांत रक्तविकार होतो त्यांत, बरगडींतील रोग, दमा, अन्नादि पदार्थ अतिशय खाल्याचाने अग्नि मंद होऊन आपले स्थान सोडून शरीरांत संचार करितो त्यामुळे जो मंद ज्वर उत्पन्न होतो त्यांत पांढऱ्या रंगाच्या वियांचा फांट करून दिला असतां रोग्यास चांगला गुण येतो. पचनेंद्रियाचा एखादा पैत्तिक व क्षोभक असा विकार झाला असतां त्यावर हें उपयोगीं पडतें. (१) आमवात झाला असतां संधीस सूज आली तर हें बीं जरा कुटून त्याचे व्हेनिगर व गोडे तेल ह्यांत पोटीस करून तें त्यावर बांधले असतां गुण येतो. (२) कपाळ तापले असतां त्यावर हें बीं भिजवून घालतात. (३) सुमारे एक तोळ्यार्प्यत इसपगोल घेऊन तें कढत पाण्यांत भिजवावें व त्यांत साखर घालून प्यावें; त्याच्या योगाने अंत्राचा क्षोभ झाला असतां तो कमी होतो, किंवा संग्रहणीमध्यें परसाकडेस साफ होतें. (४) हें बीं भाजून खालें असतां त्यापासून मलाचा अवष्टंभ चांगला होतो. इसपगोल भाजून त्याचे चूर्ण करून तें लहान मुलांच्या संग्रहणीवर दिले असतां फायदा होतो. (५) खोकल्यावर ह्याचा काढा करून देतात. (६) जुन्या अतिसारावर किंवा संग्रहणीवर हें बीं सुमारे दाहा माश्यांपर्यंत खडीसाखरेबरोवर तसेंच घ्यावें.

१ उकळत्या पाण्यांत औषधी द्रव्य भिजत ठेवून तयार केलेल्या पाण्यास 'फांट'ही संज्ञा आहे.

ह्याच्यापासून चांगला फायदा होतो, असें पुष्कळ डाक्तरांच्या अनुभवास आले आहे. हें पोटांत घेतल्यावर अंत्रांत जसें जसें खालीं उतरत जातें, तसें तसें त्याच्या मार्गांतील पाणी शोषून घेतें व अंतङ्ग्याच्या मध्याच्या सुमारास गेल्यावर तें फुगून बुळबुळीत होतें; हें पडून जाईपर्यंत तें अशाच स्थितींत राहतें. (७) इसपगोल अर्धेबोबडे करून आठ माशांपर्यंत घेऊन अर्धा शेर पाण्यांत टाकावें व वरं झांकण ठेवावें. तें दहा मिनिटेंपर्यंत निखाच्यांवर ठेऊन गाळून घ्यावें. ह्याच्यापैकीं सुमारे छटांक पाणी प्रत्येक वेळेस दिवसांतून तीन चार घेळां घ्यावें. ह्याच्या योगाने बस्ति व मूत्रपिंडांत किंचित् दाह उत्पन्न झाल्याने किंवा परम्यामध्यें लघ्वी साफ होत नाहीं, आग होते, ठणका लागतो वगैरे जे विकार होतात, ते वरे होतात. हा उतारा धन्वंतरी मासिक पुस्तकांतून दिला आहे. (८) इसपगोल पाण्यांत घालून भिजले ह्याणजे कुसकरून नंतर गाळून घ्यावें. हें प्याले असतां उष्णतेपासून तहान लागते ती बंद होते. उष्णतेपासून आलेला ज्वरही ह्याने जातो असें ह्याणतात. (९) बनपशाच्या तेलांत हें बीं घालून मलम करावें. हें मलम हातपाय फुटात त्यावर व कपाळ दुखतें त्यावर लाविले असतां वरे होतें. (१०) चार मासे इसपगोल, सात मासे पाण्यांत भिजत घालून अर्ध्या तासानंतर तें पाणी गाळून घ्यावें. त्यांत बदामाचे तेल व साखर घालून घेतले असतां कांहीं वेळाने रेच होऊन कोठा शुद्ध होतो.

ईश्वरी—अर्कमूला, सुनंदा, शुद्ध उपास्य (सं.), सापसन्, सापसुंद (म.), ईश्वरीबेरू (कानडी), सापसां (कोंकणी), Aristolochia Indica N. O. Aristolochiaceae. हा एक मोठा वेल आहे. याच्या बुंध्यास बराच पीळ असतो व तो खालच्या भागाकडे काष्ठरूपी असतो. लहान ताण्याच्या सालीवर आडवे कंगोरे असून त्याचा बुंधा गुळगुळीत असतो. त्याचीं पाने विनूख लांब देंठावर लागलेलीं, पाचरीसारखीं दिसत असून, वरच्या टोंकाकडे वर्तुलाकार असून खालच्या भागाकडे अरुंद, निमुळतीं, खांचदार व दोन्ही बाजूंनी गुळगुळीत असतात. प्रत्येक २-४ इंच लांबीचें व १-२ इंच रुंदीचें. फुलांचा गुच्छ अव्यवस्थित मंजरीच्या आकाराचा असून पानांच्या कक्षेतून येतो तो पानांच्या लांबीपेक्षां आंखूड, उपपत्रसहित असतो. फुले उभीं

जांभळ्या रंगाचीं, विचित्र आकाराचीं, बाह्यकोशविरहित असतात. शेंग मध्यम लांबीची सहा विवरानीं झालेली, गोल असते.

हा वेल कोंकणांत, सार्वांत, अंबेघांटावर, त्रावणकोरच्या जंगलांत, कारोमांडलच्या किनान्याकडील प्रदेशांत व बंगाल्यांत आढळतो.

गुण—सापसनीचे गुण बहुत वर्षापासून गांवढळ लोकांस व वैद्यांस विश्रुत आहेत. महंमदी हकीम तीस 'झरावंदे हिंदी' या नांवानें ओळखतात. गोमांतक देशांत फिरंगी आले त्यांस ही सर्पदंशावर मोठी औषधी आहे असें माहित झालें; व त्यांनी तिच्या मानीव गुणांवरून सापसॉ हें नांव दिलें असावें अशी अटकळ करितां येते. (गॉर्सियाडि ओर्टाचा ग्रंथ पहा). अलिकडे सापाच्या विषावर ज्या वनस्पतींचा लौकिक आहे त्यांत हिच्या मुळाचाही प्रयोग केला आहे; परंतु तिचा तसा गुण नजरेस येत नाहीं; ह्याणजे सापसनींत सर्पाचे वीप उत्तरण्याची ताकद असेल असें दिसत नाहीं.

सापसनीच्या मुळाची अशी ख्याति आहे कीं त्याचा काढा पोटांत घेतला असतां तो वायूच्या कळा नाहींशा करितो; व तो गरोदर वायकांनी घेतला असतां गर्भपात होतो. असा अभिप्राय मुर्शिदावाद येथील डॉक्टर एसु, एम्, शिरकोर याणे दिला आहे; परंतु सालीच्या रासायनिक परीक्षेवरून जें तत्व तींत सांपडलें आहे त्याच्या अजमावलेल्या गुणांवरून हें औषध तितके उच्च-वीर्य असेल असें ह्याणण्यास शंका वाटते.

डेविड हूपर व डॉक्टर वार्डन् यांनी सापसनीच्या सालीची जी तपासणी केली तिजवरून एक रंजक तत्व ईथर द्रव्यांत विरघळणारें व वायुरूपी अमोनियांत मिसळलें असतां भांड्याच्या बुडाशीं वसणारें, दुसरें आम्ल तत्व व तिसरें राळेच्या धर्माचें, क्षारोत्पादक व कडू अशीं निघतात. त्यांपैकीं तिसच्या तत्वास ('आरिस्टोलोकिन्') असें नांव डॉक्टर डेविड हूपरनें दिलें आहे. या शेवटल्या सत्वाचा मनुष्यजातीवर परिणाम कसा होतो हें कोणीं अजमावून पाहिलें नाहीं, परंतु आरिस्टोलोकिया क्लिमेटॅटिस (Aristolochia Clevatetis) व झरावंदे गिर्द (अफगाणिस्थानांत सांपडणाऱ्या जातींत, तें तत्व डॉक्टर मोली याने दारूच्या अर्कात साल भिजवून निराळे केलें व तें उच्च रक्ताच्या जनावरांस देऊन पाहिलें त्याजवरून त्यास गुंगी व निचेष्टपणा येतो

असें सदरील साहेबानें जाहीर केलें आहे. मिसर देशांतील गारुडी या जातीच्या सापसनीचे मूळ चावून साप धरावयाच्या पूर्वी त्याचा रस सर्पाच्या तोंडात थुंकतात. त्या योगानें साप गुंग होतो.

अरिस्टोलोकिन् माणसांस दिल्यानें कदाचित् रेचक कार्य घडेल असें अनुमान होतें.

कोंकणांत अन्नपचन होत नसल्यास व पोटशळ बरा होत नसल्यास सापसनीचा उन्हा पाण्यांत भिजत घालून केलेला काढा देण्याची वहिवाट आहे.

सापसनीच्या पानांत सालीप्रमाणे पिंवळे रंजक द्रव्य व कडू सत्व आहे. ताजा रस लहान मुलांस क्रूप या नांवाचा श्वासरोधक रोग झाला असतां पाजल्यानें उलटी होते, व रोगास उत्तार पडतो.

उग्रगंधा—(वचा) वेखंड (म०) *Acorus Calamus N. O. Aroideæ*, औषधांत याच्या मुळांचा उपयोग होतो.

गुण—चरकाप्रमाणे याचे गुण लेखनीय, त्रुसिनाशक व चेतनास्थापक आणि स्तन्यशोधक, योनिदोषहर व पाचक आहेत असें सुश्रुतकाराचें मत आहे.

उपयोग—आमातिसार, रक्तातिसार व खोकला या रोगांत धणे व जिरें यांजबरोवर याचा काढा करून दिला असतां वरील सर्व रोगांस गुण येतो. जी रासायनिक परीक्षा युरोपियन डाक्टरांनी केली आहे तिजवरून वेखडांत २०४ उडणारें तेल व 'आकोरिन' नांवाचें कडू सत्व निघतें. तें (Glucoside) आहे.

उंडीण.—*Calophyllum Inophyllum N. O. Guttiferae*. उंडीणीच्या तीन जाती आहेत. एक तेलाची उंडीण, दुसरी गोड उंडीण. हीच सुरपुनांग अथवा सुरंगी नांवानें प्रसिद्ध आहे; व तिसरी डोलकाठीची अथवा पिंवळ्या चिकाची. उंडीणीचे झाड सुमार १९ पासून ४० फूट उंची-पर्यंत दक्षिणकोंकणांत वाढतें. तिच्या बुंधाची साल काळसर असते, व तिच्या डाहाळ्यांवर सन्मुख लांबट गहिरीं हिरवीं पाने येतात. ती वरच्या अंगानें चकाकित असून त्यांत आडव्या समांतर शिरा असतात. तिजवर फुले वैशाखांत अथवा पावसाळ्याच्या आरंभीं येतात व फळे आश्चिनाच्या सुमारास येऊन, फालगुन अथवा चैत्राच्या आरंभीं मोठीं होऊन त्यांच्या आर्द्धांत तेल उत्पन्न होतें. फळ वाटोले गुळगुळीत अक्रोडाच्या

एवढें असते. त्यावरील टर्फल मऊ हिरव्या रंगाचें असून त्याच्या आंत आंठी असते. त्यांतून घारींत आंठ्या दाबून त्या गरांतून तेल काढतात. तें कोंकणांत जाळण्याच्या उपयोगीं पडते.

बियांतून जें तेल काढतां येतें त्यास मद्रास इलाख्यांत पोलंग तेल क्षणतात. तें वजनाने सुमारे शेंकडा ६० भाग निघतें. हें कोंकणांतील लोक आपत्या घरीं वापरतात. विक्रीसाठीं बाहेरगांवीं पाठवीत नाहींत. गोड्या तेलांत क्षणजे तिळांच्या व भुयमुगाच्या अगर कर्डीच्या तेलांत कधीं कधीं अर्ध्या प्रमाणाने उंडीणीच्या तेलाची भेळ केलेली आढळते.

उंडेलाचें विशिष्टगुरुत्व.

या तेलाची भेळ शोधून काढण्यासाठीं ज्या तेलाची परीक्षा करावयाची असेल त्यांत दोन ड्रामाएवढ्या भागांत ३-४ थेंब शुद्ध गंधकाचे तेजाव सोडावे. क्षणजे त्या मिश्रणाचा काळसर, तांबडा रंग होतो. उंडेलाचा उपयोग रंग कालविष्ण्यांत केला तर बराच होईल, असा अजमास आहे.

उत्पल—कमळ (म०) *Nymphaea Species N. O. Nelumbiaceae* याच्या फुलाचा व कांद्याचा उपयोग औषधांत होतो.

गुण—हें मूत्रविरंजनीय, दाहनाशक, रक्तपित्तविनाशक, पिपासा, हृद्रोग, ओकारी, विष व मूर्च्छा यांचे नाशक आहे. कमळाच्या कांद्याचा उपयोग मूळव्याधीवर करितात.

उत्तरणी—उत्तरण (हिंदी), उत्तरड (द०), युग्मफला, पुष्पमंजरिका, दीर्घवृत्ता, फलकंटका, करभा, त्रिवळी (सं०), छागल दुधेली (गुज०), ढोडवेल (सिं०), उत्त्रण जतक (हिं०), छागल वारी (बं०), उत्तरण उत्तरंड (म०), तळवारन बळी (कानडी), वेली घरुट्टी (तामिळ), *Dæmia extensa* vel *Cynanchum entensa* N. O. *Asclepiadaceae*.

उत्तरणीचा वेल असतो. हा वर्षायु आहे. याचा देंठ नरम असतो व हिचीं पाने वाटोर्णी, घदासारखीं, लंबाग्र असून त्याच्या वरील पृष्ठावर लव असते. पान चावले असतां किंचित् कडवट गुळचट लागते. त्यांतून घुशीच्या अंगाला जसा वास येतो तसा येतो. हिचे मूळ लंब, वारीक व पांढरट असते. हिचीं कुले पांढरट असून गुच्छरूपाने लोंबत असतात. हिचे फळ

एकेरी अथवा दोन एकत्र झालेलीं लांबट पेशीच्या आकाराचें असून त्यावर मऊ कांटे असतात.

औषधी गुण—उत्तरंडीच्या पानांचा रस व मूळ या दोन्ही भागांचा उपयोग औषधांत होतो. त्यांतील रस तिखट, स्त्रिघ व किंचित् तुरट असून, विपाकांतीं वमन उत्पन्न करून कफ पाडतो. या गुणाचा उपयोग तान्हा मुलांस कफ झाला क्षणजे (फुफुसाच्या नलिकेच्या अंतर्वर्त्तेचा मंददाह उत्पन्न झाल्याने कफाचे ज्यास्त विसर्जन ज्या विकारांत होतें त्यांत) उत्तरणीचा रस तुळशीच्या पानांच्या रसावरोबर मिसळून त्यांत थोडा मध घालून तामिळ वैद्य देतात; त्यामुळे कफ मोकळा होतो, व १०-१२ तासांच्या आंत, मुलांचा श्वास कमी होतो, असें तंजावराकडील डाक्टर मुतुस्वामी कलकत्त्याकडील वैद्यसाहेबांस लिहितात. आहीं सदरील रसाचा कित्येक वेळां कळविल्याप्रमाणे उपयोग केला आहे, त्यावरून मुलांस ग्लानि न येतां वामककार्य सुखाने होतें, असा आमचा खात्रीलायक अनुभव आहे.

राजनिघंटकाराने उत्तरणीच्या अंगीं बहुत गुण मानले आहेत. तिचा रस तिखट, शीत, नेत्रांतील अभिसरणास मदत करणारा, लघु, सारक, त्रणाला भरून आणणारा आहे. दमा, कुष्ठ, प्रमेह इत्यादिकांस दूर करणारा. पात्याचा काढा करून दिला असतां, वमन होऊन कफ पडतो व नुसता रस दिला असतां कृमिन्द्र आहे.

उत्तरणीची रासायनिक परीक्षा—उत्तरणीचीं पाने वाळलीं क्षणजे अडुळशाच्या पानांतून व तंबाखूच्या पानांतून जसा उग्र, अमोनियाने भरलेला धूर निघतो तसा निघतो. पाण्यांत, दारूच्या अर्कात अथवा इतर द्रव्यांत काढलेला अर्क घट्ट होऊं दिला क्षणजे एक क्षारधर्मी सांका राहतो, त्याचे अद्यापि स्फटिक बनत नाहींत; त्याचे नांव वार्डनसाहेबाने ‘डीमीन’ ठेविले आहे. याचे स्फटिक बनविष्ण्याकरितां रसायनज्ञ लोक जी क्रिया करितात ती करून पाहिली असतां स्फटिक तयार होत नाहींत.

उतंगण—उतंगण (गु०), उतंजन (हिं०), करिझ (आर०). हें लहान झाड्यां आबोलीच्या जातीचे असून कांटेरी पानाचे आहे व त्यावर पिंवळी भा. व. ९

फुले येतात. ह्या नांवाचे एक बीं पसान्यांकडे विकत मिळते. हें तांबड्या समुद्राकड्या देशांतून इकडे येते. हें बीं हृदयाच्या आकारासारखे व चापट असून त्यावर लांब व दाट लंब असते. बियांत फलांचे तुकडे मिसळलेले असतात. बियांचा रंग फिकट तपकिरीसारखा असतो. हीं शेंड्याकडे बोंथट व बुडाकडे तिरकस असतात. एखादे वेळेस त्यांमध्ये सबंध फळही सांपडते. हें फळ $\frac{3}{10}$ पासून $\frac{3}{5}$ इंच रुंद असून दोन्ही बाजूंकडे चपटे असून त्याचा पृष्ठभाग गुळगुळीत असतो. औषधांत बियांचाच उपयोग करितात. औषधाकरितां ह्या बिया जड व तपकिरी रंगाच्या असाव्या असें क्षणतात. बियांचा काढा किंवा भिजत घालून तयार केलेले पाणी रोग्यास पिण्यास देतात. हें किंचित् कडू व स्थादू आहे; व गुणाने लेखन, छेदन, मूत्रल, वृद्ध व कफन आहे.

डा० सखाराम अर्जुन ह्यांनी “बँबे डूग्ज” (मुंबईतील पसान्यांकडे मिळाण्या वनस्पति) क्षणून जें पुस्तक केले आहे, त्यांत हें बीं उपलेपक, शीतकारक व मूत्रल असें असून त्याचा उपयोग परमा व धातुविकार, ह्या विकारांवर होतो, असें सांगितले आहे.

उतंगण अथवा (हिंदी) उतंजनाचा उपयोग महंमदी वैद्य बराच करितात. त्यांत एक कडू सत्व व एक भग्न होणारे सत्व अशीं दोन सत्वे डाक्टर वार्डन्साहेबांने शोधून काढिलीं आहेत.

उदी चिराईत—जटेली Exacum bicolor and Pladera perfoliata N. O. Gentianace अशा दोन जाती देशावर महावळेश्वराच्या डोंगरावर व माथेरान येथे खडकाळ जमीन असेल त्या ठिकाणीं गवतांत सांपडतात. जटाली हें नांव सदरील जातींपैकीं एक जातीस दिले आहे. हें नांव त्या रोप्यांचीं मुळे शेवटीं जटेप्रमाणे विभागलेलीं असतात क्षणून पडले आहे.

यांशिवाय एक तिसरी जात त्याच्या पानाच्या रचनेवरून वनस्पतिवर्णनकारांनी केली आहे. तिचीं पाने देठरहित असून कांड अथवा स्तंभाला इतकीं जडलेलीं असतात कीं पानांतून देठ जातो असा भास होतो. तिचे नांव त्याटिन् भाषेंत (Canscara perfoliata) हें आहे. यावर फुले गुलाबी रंगाचीं येतात.

औषधी उपयोग—याचीं मुळे कांहींशीं कडू लागतात. त्यांचा रस

दीपक व रोचक आहे क्षणून जीर्णज्वरांत अथवा ताप निघून गेल्यावर शक्तिमांद्य काढण्याकरितां त्यांचा काढा देतात.

शंखाहुली अथवा जिला (कोंकणांत) सांखवेल क्षणतात ती उदी किरायताच्या जातीची आहे. तिला बंगाली भाषेंत दंडोत्पल क्षणतात व मल्याल (मलबारी) भाषेंत कंजनकोरा (Canscora decussata N. O. Gentianae) क्षणतात.

उदुंबर—उंबर (म.) Ficus glomerata. याची साल व दूध औषधाकरितां घेतात.

गुण व उपयोग—याच्या दुधाचा (चिकाचा) ओढा गालफुगीवर व त्याचे ४।९ थेंब बताशांत घालून पोटांत दिल्याने आंवरक्ताची हगवण बरी होते. तसेच याच्या पाळांतून निघणारे पाणीही रक्तातिसारांत गुणावह आहे. चकदत्ताच्या ग्रंथांत रक्तस्वावाच्या कोणत्याही जातीवर याचा रस माक्षिकाशीं देण्याविषयीं लिहिले आहे. आणखी याचा उपयोग मूत्रसंग्रहणीवर करितात असें चरकाचे मत आहे.

उंदुरुकर्णिका—आखुकर्णिका (सं०), उंदीरकानी (म०), Lactuca remotefolia. N. O. Compositæ.

गुण व उपयोग—हिचीं पंचांगे औषधीय आहेत. चरकाप्रमाणे ही कूमिनाशक आहे; आणि सुश्रुताप्रमाणे पित्तशोणितानिलनाशक आहे.

गोमांतकांत पोर्टुगीज डाक्कर रक्कशुद्धि करण्याकरितां ह्या वनस्पतीचा उपयोग करितात. यास ते ‘उंदराचा कान’ क्षणतात.

उदेसालप—Paeonia officinale. N. O. Ranunculaceæ. फावेनिया (आरबी). तुर्कस्थानाकडून तीन इंच लांबीचे व $\frac{1}{2}$, $\frac{3}{4}$ इंच रुंदीचे तांबुस रंगाचे कंद येतात. ते मुसलमान पसान्यांकडे मिळतात.

हे कंद सदरील नांवाच्या वनस्पतीचीं मुळे होत. यांत कांहींसे तीक्ष्ण पिवळ्या रंगाचे तेल निघते. याशिवाय, साखर, तवकीर, मालेट, ऑक्सलेट व व्यानिन् सांपडतात.

या कंदांत गर्भाशयाची शुद्धि करण्याचा गुण आहे असें हकीम मानतात.

औषधी उपयोग—उदेसालपाच्या मुळांची बुकणी ४ मासेभार पोटांत

घेतल्यानें भ्रम, डोके दुखणे, कानांत आवाज, मंददृष्टी, पोटांत शूल व कधीं कधीं उडणे, वांति हीं लक्षणे उत्पन्न होतात. यावरून अपसार, डांग्या खोकला व खंजवायु इ० रोगांत तें चांगला गुण देतें, असा कित्येक डाक्टरांचा अभिप्राय आहे.

उन्नाब—(Oral) सिनझीड गिलाना (फारसी). चिनी बोर.—*Ziziphus Cathartica* N. O. *Rhamnus*. ही बोराची उत्तम जाति आहे. हिची साल स्तंभक आहे व फळांच्या गरांत साखर व एक जातीचा गोंद असतो; यामुळे युनानी हकीम खोकल्यांत कफ सुटण्यासाठी याचा अवलेह तयार करून देतात.

उलट कमल—(बंगाली नांव) *Abroma Augusta*. N. O. *Malvaceae* Devil's Cotton-tree.

उत्पत्ती—हें एक बंगालप्रांतांत आपोआप उगवणारे झाड आहे. कचित् तें सुंबईतील श्रीमान् लोकांच्या बागांतून लावलेले आढळतें. त्याचीं पानें आंडगोल असून मोळ्या आकाराचीं असतात. त्यांचे कांठ करवती राहतात. या झाडावर फुलें जांभळ्या रंगाचीं असतात व तीं वर्षीकृतून येतात. उलट कमलाचे बोंड पांच खणांचे असून त्यांत विया बन्याच असतात. माघाच्या महिन्यांत विया पक्क होतात.

औषधी भाग—उलट कमलाच्या मुळांच्या सार्लींत एक प्रकारचा गोंद असतो. ख्रियांस विटाळ चांगला सुटत नाहीं व त्यामुळे मांड्या कंबरेंत पीडा होते, त्यावर मुळांचा रस काढून चार मासे वजनाच्या प्रमाणानें साखरेंत बरोबर दोन दिवस पाजला असतां चांगला गुण येतो, असा अनुभव डाक्टर किर्टेन, गया येथील इस्पितळावरील डाक्टर मॉकलौड, बरिसालचे मेडोझ व एतदेशीय डाक्टरांपैकीं शिवचंद्रवर वसुबलचंद्रसेन भुवनमोहन सरकार या डाक्टरांनी घेतला आहे. उलट कमलाच्या कांडाचा उपयोग तंतू काढण्याकडे औषधांत वापरण्यापेक्षां ज्यास्त होतो. यासाठीं विया जमिनींत रोवून त्यांजपासून रोपे उत्पन्न झालीं ह्याजे उन्हाळ्यांत कांडाचे तुकडे करून पाण्यांत भिजवून कुजूं घावे; नंतर त्याची साल सोलून काढून तंतू मोकळे करावे. हे तंतू इतके बळकट असतात कीं, ते सणापेक्षां $\frac{1}{2}$ वजन ज्यास्त साहऱ्य शकतात.

सणाचा एक तंतू ६८ रत्तल धरू शकला तर उलटकमळाचा तंतू ७४ रत्तल धरू शकतो.

उद्धीर—खस, वाळा (म०) *Andropogon muricatus* N. O. *Gramineæ*. याचीं मुळे उपयोगांत आणतात.

गुण व उपयोग—दाह कमी करण्याकरितां इतर शीत औषधांबरोबर देतात. त्याच्या मुळांतून गंधी लोक सुवासिक तेल अथवा अन्तर काढतात. त्याचा उपयोग गंधी लोक करितात. हीं छर्दीनिघ्रहण, मूत्रल व शीतकर, पित्तप्रशमन आहेत असें चरक व सुश्रुतकारांचे मत आहे.

उष्ट्रभक्षिका—यवासा (स०), कांटेधमासा (म०), *Alhagi Maurorum* N. O. *Leguminosœ*.

गुण व उपयोग—याला यवास-शर्करा ह्याणतात. उन्हाळ्यांत त्याच्या देंटापासून दंवाच्या प्रयोगानें एका प्रकारची साखर निघते तीस पारशी भाषेंत ‘तुरंजबीन’ व इंगर्जींत ‘म्याना’ असें ह्याणतात. याच्या मुळ्यांचा उपयोग औषधींत होतो. ह्या कफमेदहर, मूत्रकृच्छ्रहर व गुलमनाशक आहेत.

शार्ङ्गधर आणि चक्रदत्त यांनी त्या सारक, मूत्रल व कफोत्सर्जक आहेत असें ह्याटलें आहे. यवासशर्करा दोन वर्षांच्या मुलांस ९-१० गुंजा जिन्याच्या फांटाबरोबर दिली असतां मलशुद्धि साफ होते.

उषाज—उष्णा (हिंदी) *Dorema ammoniacum*. N. O. *Umbelliferoë* हें नांव *Origanum Vulgare* (N. O. *Labiatae*) या वनस्पतीसही दिलें आहे.

उसधन—गांजणीचे गवत. (म.), मान (सिंहली), *Nard Grass Andropogon Nardus*. N. O. *Gramineæ*. Citronelle Grass.

या गवतास कांहीं ठिकाणीं उसधान ह्याणतात. वायव्येकडील प्रांत व पंजाब इलाख्यांतील रानांत व बालेघाटाच्या डोंगरांत हें गवत पुष्कळ उगवतें. सिलोन व सिंगापूर येथें या गवतापासून तेल काढितात; ह्याणून ह्या गवताची लागवड तिकडे मुद्दाम शेतकरी लोक करितात. त्रावणकोरच्या आसपास हें गवत विपुल आहे. तामीळ भाषेंत या गवतास कामाक्षी—पुलू, मंडम पुलू, कवंट—पुलू आणि शुनारीप—पुलू अशीं नांवें आहेत. सिलोनांत लागवड केलेल्या गवताची उंची ७८ फूट असते. या गवताचा रंग तांबूस असतो,

तुरे आंखुड असतात, आणि पानें फार चिंचोळीं असतात. या सर्व चिन्हांवरून हें गवत तेव्हांच ओळखतां येतें.

या गवताच्या पानांपासून तेल निघतें. २८ शेर (२ पौऱांचा शेर) गवतापासून ७॥ तोळयांवर तेल निघतें. शुद्ध तेल पातळ व रंगरहित असतें. त्यास उद्दाम वास असतो व त्याची चव माहाळुंगासारखी आंबूस असते.

कोलंबो येथून दूरसाल सरासरीने २०००० शेर तेल बाहेरदेशीं जातें. या तेलाची किंमत ४००० रुपये असते. ह्याणून दोन आणे तोळा हें तेल विकतें असें दिसतें. 'हनीसोप' ह्याणून ज्या सुवासिक साबणाच्या वड्या बाजारांत मिळतात त्यांत सुवासासाठीं हें तेल घातलेलें असतें.

सिलोनांत ह्या गवताची लागवड 'गिनी' गवताप्रमाणे वियांपासून करितात. एका वर्षातून दोन तीन वेळां याची कापणी करितां येते. कापण्याचा हंगाम आला ह्याणजे गवत कापून तेल काढण्यासाठीं भट्टीकडे नेतात. एक एकर रानांतत्या गवतापासून सुमारे ३६ बाटल्या तेल निघतें. या तेलास फारसें गिन्हाईक नाहीं ह्याणून एका बाटलीला १॥ रुपयापासून २ रुपये-पर्यंत किंमत पडते, ह्याणजे एक एकर रानांत ७२ रुपयांचा माल उत्पन्न होतो.

या गवतास इंग्रजीत 'गिनीग्रास' असें नांव आहे. या गवताच्या उत्पत्तीविषयीं व नांवाविषयीं प्रसिद्ध लेडीब्रासी या बाईंनीं 'धी सन् बीम' (Sun-beam) नांवाच्या आपल्या प्रवासवर्णनांत फार मजेदार माहिती दिली आहे. ती अशी:— येथें (जमाईका) 'व्हासल' नांवाचें गवत व 'गिनी' गवत सर्व रानभर पसरलेलें आहे. 'गिनी' गवत हें येथें फार चमत्कारिक तंहेने आलेलें आहे. १७७४ सालीं गिनीकिनाच्यावर कांहीं विशेष जातीचे पक्षी जमाईका येथल्या सर न्यायाधिशास नजर पाठविले होते. त्या पक्ष्यांच्या चाच्यासाठीं हेंच गवत लागतें ह्याणून त्यांबरोबर ह्या गवताचें बींही पाठविले होतें. पुढे कांहीं दिवसांनीं ते पक्षी मेले; तेव्हां राहिलेले बीं फेंकून दिलें. तें रुजून जिकडे तिकडे हेंच गवत झालें. हें गवत जनावरें फार आवडीने खातात. हें बीं उडदासारखें कठीण व काळें असतें. आपल्याईकडे हें गवत येतें.

ऊदे—बालेसां Balsamodendron Opobalsamum-Balm of Mecca.
Balm of Gilead, Tree, Liquid Storax. N. O. Burseraceae.

हें मिसर देशाकडून येणाऱ्या सुवासिक द्रव्यांपैकीं एक आहे. याचा वृक्ष मध्यम उंचीचा असून साळयरुखाएवढा जाड व किंवहुना तसाच दुरून दिसतो. तो फक्त आरबस्थानांत वाढतो. हिंदुस्थानांत याचा थोडासा खप होतो व याचें वर्णन डिमॉकसाहेबानें केलें आहे तें शिष्टसंप्रदायाप्रमाणे तसेंच इकडे घेतलें आहे. हा पातळ ऊद मुसलमान पसाच्यांकडे मिळतो व जरी त्याची उत्पत्ति थोडी आहे तरी त्याचा औषधी गुण तात्कालिक असल्यामुळे त्याची हिंदी औषधांत गणना केली आहे.

हा ऊद ज्या ज्ञाडाच्या सालींतून निघतो त्याचें चित्र मेञ्चर्स बेंटली व ट्रैमेन यांनी प्रसिद्ध केलेल्या औषधी वनःस्पतींच्या चित्रांत दिलें आहे. त्याचीं पाने सतापाच्या पानांसारखीं असतात.

'शिलारसा'हून हें निराळें आहे व याचा उपयोग खोकल्यांत गुणावह ठरलेल्या कित्येक गुपकृति औषधांत केला जातो. यावरून ऊदेवालेसांचा जास्त उपयोग वैद्यांनीं करण्यासारखा आहे.

हाच पदार्थ यूरोपियन गांधी Storax या नांवानें विकतात. असा कित्येक डाक्टरांचा समज आहे. खरा शिलारस व स्टोच्याक्स हे पदार्थ एकच होत, असें अलीकडे निर्विवाद ठरलें आहे.

रासायनिक घटनेवरून शिलारसांत व ऊदेवालेसांत किती फरक आहे तें समजणे अवघड नाहीं.

शिलारसाचा उपयोग इकडील वैद्य वृषणांतील शिरा सुजल्या असतां सूज कमी होण्यासाठीं तंबाखूच्या पानावर त्याचा लेप करून लावण्यासाठीं करतात. यापेक्षां शिलारसाचा उपयोग कफाशयाच्या अंतर्त्वंचीची सूज काढण्याकरितां केला असतां चांगला होण्यासारखा आहे. जुनाट खोकल्यावर इंगिलश डाक्टर कधीं कधीं Jayne's Expectorant या नांवाचें गुपकृतीनें तयार केलेलें औषध वापरतात, त्यांत शिलारस असतो. शिलारसाचे निराळेंच वर्णन त्या शब्दावर दिलें आहे तें पहावें.

ऋद्धि—ऋद्धीच्या मुळ्या औषधाच्या उपयोगीं येतात. ह्या सुश्रुतकारंच्या मताप्रमाणे पित्तशोणितानिलनाशक, जीवन, ग्रहण, स्तन्य व श्लेष्मकर आहेत.

क्रषभक—क्रषभी, आवर्तनी (स०), सुरुडशेंग (म०), *Helicteres Isora*. याच्या शेंगांचा उपयोग वैद्यलोक औषधांत करितात.

गुण व उपयोग—चरकाप्रमाणे इच्या फळांत जीवनीय व शुक्रजनन गुण आहेत, व तें वातपित्तशमन आणि पित्तशोणितानिलनाशक आहे असें सुश्रुताचें मत आहे; शिवाय स्तंभक व दाहशामकही आहे. तिच्या शेंगांचा फांट इतर पित्तशामक द्रव्यांसहित देतात.

एखाडी—वेंकळ, वेहकळ, *Pittosporum floribundum*. वरील तीन नांवांनी जो लहान वृक्ष ओळखिला जातो तो *Pittosporia* जातीचा आहे. व समशीतोष्ण हिमालयावर व पश्चिम हिंदुस्थानांतील अरण्यांत सांपडतो. नेपाळांत त्यास तिविलिटी हैणतात.

वर्णन—हें झाड लहान आहे. मुंबई इलाख्यांत वेणा नदीच्या कांठीं खासवडाजवळ हीं पाहाण्यांत येतात. याच्या डाहाळ्या छत्रीसारख्या पसरलेल्या असतात. पाने भात्यासारखीं लांब व चिंचोळीं असून त्यांचे कांठ कांहींसे झालरीसारखे २-८ इंच लांब व १-३ इंच रुंद असतात. हीं गुळगुळीत, चकाकणारीं, खालच्या अंगानें फिकट, हिरवीं व लवदार असतात. फुळे थोडीं, पिंवळ्या रंगाचीं असतात. व वाह्यकोशाचे भाग कांहींसे लवदार असून त्यांतील खीकेसर गुळगुळीत असतें. फळ सर्वध, वाटाण्यायेवढे ६ बियांनी भरलेले, शिखरावर उकलणारें असतें व त्याजवर लाल चिकट पदार्थ लागलेला असतो.

विलायतेकडील *Pittospermum undulatum* याच्यासारखेंचे एखाडीचें झुऱ्हप गुणानें असावें असें मिस्तर ग्रेहामसाहेबांचें मत होतें. त्यावरून अलीकडे वार्डनसाहेबानें एखाडीच्या सालीची रासायनिक परीक्षा केली, तिजवरून तींत एक कडू सत्व (glucoside) व सुगंधी पिंवळ्या रंगाचे द्रव्य असे पदार्थ राहतात असें त्यांस आढळून आले.

एखाडीची साल कडू व रोचक आहे. तींत थोडासा मादक गुण आहे अशीही प्रसिद्ध आहे. मि० बजाबा नेने यांनी एखाडीच्या सालीची बुकी कफाचा रोध होऊन श्वासनलिकांचा मंददाह (Chronic Bronchitis) झात्यास ती पोटांत दिल्याने कफ सुटतो असा अनुभव घेऊन पाहिला आहे.

एब्रूज—(आरबी), दूदैम (हिब्रू भाषेतील नांव), *Atropa Belladonna* (Lat.), The deadly मर्दुमगिया, रुबा तुर्बाक (फारसी), Night shade (Eng.) N. O. selanaceæ.

उत्पत्ति—ही वनस्पती प्रायः थंड प्रदेशांत वाढणारी आहे.

सदरील नांव डाक्कर डिमॉक याने 'लक्ष्मणा' वनस्पतीस दिलें आहे; व ती वनस्पती बेलाडोनांच्या वर्गातली जरी आहे, तरी त्या उद्दिज्जवेत्याने *Manaragora Officinata* नांवाने ओळखल्या जाणाऱ्या वनस्पतीस द्यावें असें ठरविलें आहे. या दोन वनस्पतीपैकी जीस फारसी भाषेत रुबा व तुर्बाक अशीं नांवें आहेत, ती हिमालयावर अलीकडे बरीच सांपडली आहे. या भागाखेरीज पर्शिया देशांत व यूरोपांतील प्रसिद्ध असलेल्या दक्षिणेकडील देशांत ही आढळते.

तूर्त 'बेलाडोना' *Belladonna* या नांवाने प्रसिद्ध असलेल्या एब्रूजवलीचे वर्णन करतांना डिमॉकसाहेबाने 'सूचि' हें हिंदी नांव याच वनस्पतीस दिलें आहे. हाजी झेनेल अतार याने जो आरबी भाषेत इ० १३६८ सालीं ग्रंथ लिहिला, त्यांत हीस फारसी भाषेत रुबा तुर्बाक व साक आंगूर (कोहाचें द्राक्ष) हें नांव दिलें आहे.

वर्णन—एब्रूजाचे झुऱ्हप ४-९ फुटांपर्यंत उंच वाढते. त्याचा दंड जाड व गुळगुळीत असतो. त्यावर ३-९ इंच लांबीचीं सन्मुख पसरट बदामाकार व शेंड्याकडे चिंचोळीं पाने येतात. त्यांस आखूड देंठ असून तीं कोंबळीं असतांना वरच्या आंगानें गुळगुळीत असतात. फुळे एकाकी लोंबर्ती घंटाकार १ इंच लांबीचीं अथवा तंबाखूच्या फुलासारखीं जांभळट हिरव्या रंगाचीं येतात. फळे द्राक्षांइतकीं सारखीं, घोंसदार व चकाकणारीं असतात. तीं रुचीने गुळचट लागतात, परंतु फार विषारी आहेत. मुळे वांकड्यातिकड्या शाखांनी युक्त, सुमारे २ फूट लांबीचीं व १-२ इंच जाडीचीं असतात. वरच्या शेंड्यापाशीं पानांचे बुंधे खुऱ्हन गळत्याच्या खुणा राहतात. त्यांजवर धूसर अथवा काळसर तांबूस रंगाची त्वचा असते. आंतून सफेत व केंद्राकडे त्याजवर काळे ठिपके दिसतात.

१ प्राचीन कालीं ही वनस्पति अप्रसिद्ध होती.

एब्रूज्ज अथवा बेलाडोनाचे रासायनिक धर्म व त्याची घटना.— बेलाडोनाची पाने व मूळ असे दोन्ही भाग औषधी कार्यासाठी घेतात. पानांचा रस काढून दारुच्या अर्कात मिसळला असतां तो फार दिवस टिकतो. अलीकडे सर्व यूरोपीय पद्धतीने रुग्णपरीक्षा व चिकित्सा करणारे वैद्य दोन्हींचा बराच उपयोग करितात. पानांत व मुळांत अट्रोपीन व हयोसायामीन् या नांवाचीं तीव्र सत्वे राहतात. त्यांजपैकीं अट्रोपीनचे सूक्ष्म सूच्याकार पांढऱ्या रंगाचे स्फटिक बनतात. तें शुद्ध पाण्यांत थोड्या प्रमाणाने विरघळतें; परंतु सलफ्यूरिक आभ्लमंद करून किंचित् प्रमाणाने पाण्यांत टाकले तर तें तेव्हांच विलीन होतें. तसेच ईथर, आलकोहोल व क्लोरोफार्मच्या द्रवांत अट्रोपीन हळदीने रंगविलेल्या कागदास तांबडा रंग देतें.

तें रुचीने कडू आहे व डोळ्यांत टाकले असतां कनीनिकेस विस्तृत करतें. तें तीव्र विष आहे. तरी सूक्ष्मप्रमाणाने त्याचा उपयोग अनेक विकारांत करितां येतो. केशाकार सूक्ष्म वाहिनीचे स्नायु बेलाडोनाच्या सेवनाने ढील होतात.

एब्रूझाची उत्पत्ति—सर्व जर्मनी देशांत बेलाडोनाची लागवड फार केली जाते व त्याचीं पाने व मुळे त्या देशांत जमा करून इंगिलश व्यापारी इतर सर्व देशांत पाठवितात. ब्रिटन् देशांतही तें जमा केले जातें. हिमालयावर जर तें उत्पत्ति होतें तर हिंदुस्थानांतील सरकारी दवाखान्यांत होणाऱ्या औषधी उपयोगांसाठी त्याची वरीच लागवड करतां येईल, याविषयीं आतां संशय राहिला नाहीं.

एरोदस—एरोदस हें नांव Herba doce या शब्दाच्या अपभ्रंशाने झाले आहे. Pimpinella anisum N. O. Umbelliferae. ही धण्याच्या जातीची वली आहे. 'डिल'प्रमाणे एरोदसाचे गुण आहेत.

गुण व उपयोग—याचे फल किंचित् कडू असून गुळचट व उष्ण आहे. त्यांतून ऊर्ध्वनलिकायंत्राच्या साहाय्याने तेलाच्या रूपाचा अर्क काढितां येतो. हा अर्क अथवा उडणारे तेल फार थोड्या प्रमाणाने (शेंकडा तीन टक्के) निघतें. त्याला विलायती anise oil तेलासारखा वास येतो. याचे विशिष्टगुरुत्व ०.९७७ पासून ०.९८३ असतें. एरोदसाची लागवड पंजाबप्रांतांत होते.

एरंड—उरुवक, हस्तिकर्ण (सं०); अंडी (हिंदी); रेरी, भेरंड (वं०); आमनक, आमुदापुचेदु, कौकोट (तामिळ); आमुदापु विदुलै (तेलगु); आवनकु (मल०); एरंडो (गु०); Ricinus Communis (Pliny) N. O. Euphorbiaceae. Palma Christi बुझांजर (खोरासानी) Jonah's Gourd.

वर्णन—एरंडाचे झाड सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. याचा बुंधा पोकळ असतो. उंची ८-१० फूट असते. तो अनेक अथवा निराळे भाग एकत्र होऊन झालेला असतो. तो वाटोळा गुळगुळीत असून वाहेरच्या अंगाने जांभळ्या लाल रंगाचा असतो. त्याचीं पाने विन्मुख असून फार पसरट असतात व तीं बहुधा ९।७ खांचांनी विभागलेलीं असतात. झाडांवर फुलांचे घोंस डाहाल्यांच्या विभागापासून येतात. त्यांत नर व मादीजातीचीं फुले एकाच दंडावर असून खालच्या भागावर नरजातीचीं फुले येतात. तीं सुंदर दिसतात. फळ कांटेदार, त्रिदळी असून त्यांतील प्रत्येक कोशांत १ बीज अशीं तीन विजें (एरंड्या) असतात.

एरंडाच्या तीन जाति पाहण्यांत येतात. फळांतील वियांच्या रंगावरून त्या निराळ्या मानण्यांत येतात. परंतु वाह्यरंगावरून व रुचीवरून झाडाच्या जाति दोनच करितां येतात. १ स्थूलैरंड; २ सूक्ष्मैरंड (मोठा व लहान). हेच भेद सुश्रुताच्या काळापासून मानले आहेत व तेच वास्तविक आहेतसे दिसतात. कारण एका जातीच्या फळांत वीं मोठें असतें व दुसऱ्या जातीत तें लहान असतें.

एरंडाचे उपयोग—एरंडाच्या वियांचा, पानांचा व मुळांचा फार प्राचीन काळापासून उपयोग करण्यांत येत आहे. वियांतील तेलाचे गुण सुश्रुताचार्याने लिहिले आहेत व ते वैद्यर्य वाग्भटाने उत्तरून घेतले आहेत. यावरून आरंभीं एरंडाच्या निरनिराळ्या भागांचा उपयोग आर्यवैद्यांनी केला होता असें ठरतें.

पानांत व मुळांत जे गुण आहेत ते तेलांत नाहींत व तेलांत आहेत ते मुळांत नाहींत. पानांतील अंगरस स्तनांतील दूध कमी करतो असा किसेक वैद्यांचा अनुभव आहे, व किसेकांच्या मतें स्तन्य वाढवितो असें आहे. कावील झाली असतां एक मोठा चमचा भरून दुधांत दोन अथवा तीन दिवस

लागोपाठ दिल्यानें कावीळ बंद होत जाते, हा अनुभव आहीं स्वतः घेऊन पाहिला आहे. एरंडमुळाच्या सालींत पिंवळा राळेसारखा पदार्थ सांपडतो.

एरंडाच्या फळांतील वियांचे तेल.—वियांतील गरांत शेंकडा ४६-६ अथवा ५० टक्के तेल दाबण्यानें निघतें. बी फोडून तिच्यांतील गर पाण्यांत ठेवला तर त्यांतून तेल गळून लागतें. हें तेल फिकट पिंवळ्या रंगाचे असून बुळबुळीत असतें; त्यास चमत्कारिक अहव्य वास येतो. यास १८० सैंटिग्रेट मानाची थंडी लाविली तर तें कांहीसैं दाट होतें.

जाड असेटिक आसिड (खाटी) व तीव्र अल्कोहोलबरोबर तें तेल एकजीव होतें. व २६ से. उष्णमापकाच्या अंशावर मध्याकारबरोबर साफ मिसळतें. हा प्रयोग जोनाथन परेरा साहेबानें शोधून काढला.

क्षारबरोबर एरंडेल मिसळून त्याचा साबण बनविला तर त्यांतून वसाय आम्ले (Fatty acids) उत्पन्न (मोकळी) होतात. त्यांजपैकी पामैटिक आसिड (Palmitic acid) हें एक होय. दुसरें विशिष्ट जातीचे आसिड यांतून निघतें त्यास रिसैनोलिक आसिड (Ricinoleic acid C₁₈H₃₄O₃) हें नांव दिलें आहे.

या तत्वांखेरीज ट्यूसन नांवाच्या रसायनवेत्त्यानें सन १८६४ सालीं एक स्फटिकरूपी सत्त्व काढिलें. त्यास त्यानें Ricinin (रिसायनेन्) हें नांव दिलें. गरांत तेलाबरोबर साखर, गोंद व सेल्युलोझ नांवाचे काष्ठजनक तत्व अशीं असतात.

सदरील 'रिसैनीन' हें जरी अल्प प्रमाणानें सांपडतें तरी तें सौमलापेक्षां जलाल विष आहे; व रुचीनें तें इ॒ श ग्रेन इतके तिखट व रव रव उत्पन्न करणारें आहे. हें माणसाच्या पोटांत गेलें तर तो मरेल असें हरस्टिल मार्कसाहेबांचे मत आहे. गरांत अल्बूमेनविशिष्ट सत्त्व १० टक्के प्रमाणानें राहतें.

एरंडेलाचे औषधी उपयोग—एरंडेल हें मृदु रेचक आहे. ब्याणून तें लहान मुलांस व तान्हा अर्भकांसही देण्याच्या उपयोगी पडतें. २ वर्षांपासून ५ वर्षांपर्यंत दुधांत साखर घालून १ ड्रामपर्यंत दिलें असतां २-३

स्वच्छ रेच वियाच्या माणसास ४ ड्रामपासून १ औंसपर्यंत दिलें असतां प्रकृतिबलाप्रमाणे ३ अथवा ४ मध्यम रेच होतात.

हें तेल मुलांस रक्तमिश्रित आंव पडत असत्यास गोंदाबरोबर वर सांगितत्या प्रमाणानें दिल्यास आंव पडण्याची बंद होते.

नुसत्या विया चुकून खालूच्या असतां महामारीसारखीं लक्षणे होतात. हा अनुभव डाक्तर फॉर्बिस रॉयल साहेबानें आपल्या औषधी वर्णनाच्या (Materia Medica) ग्रंथांत लिहिला आहे. यावरून वियांच्या टर्फ्लांत कांहीं तीव्र क्षोभक व पित्तकारी सत्व आहे, असें सहज लक्षांत येतें.

तेल काढण्याचा प्रकार व त्याचा हिंदुस्थानाबाहेर निर्गम—एरंड्यांतून तेल उष्णतेच्या मदतीनें अथवा उष्णतेशिवाय यंत्रांत विया दाबून काढलें जातें. उष्णतेशिवाय जें तेल निघतें तें स्वच्छ असून पांढरे शुभ्र असतें. घरच्या उपयोगाकरितां थोडैं काढावयाचे असेल तर एरंड्या ९ शेर घेऊन एक रात्र थंड पाण्यांत भिजत घालून ठेवाव्या; नंतर तें पाणी टाकून घावें; व दुसऱ्या स्वच्छ पाण्यांत घालून तें पाणी दोन तास उकळावें; व पाणी पुन्हा टाकावें, अशा वारंवार उकळलेल्या विया तीन दिवस उनांत सुकवाव्या व खलांत ठेंचलेल्या. या ठेंचलेल्या विया दसपट पाण्यांत पुन्हा उकळत्या ब्याणजे पाण्यावर तेल निघून येतें. पाणी थंड झाल्यावर तेल काढून शिशांत ठेवावें.

एरंड्यांचे तेल बंगाल्याकडून दर साल सुमारे २० लक्ष ग्यालन (२६ लक्ष रुपये किंमतीचे) इंगलंडाकडे जातें. अगदीं अलीकडे एरंडेलाचा या देशांतून यूरोपाकडे निर्गम किती झाला याचा अजमास पुढैं दिलेल्या आंकड्यांकडे लक्ष दिलें तर कळून येईल.

सन १८८६-८७-३ १,००० टन-किंमत २९-लक्ष रुपये.

“ १८८७-८८-३६,००० , - , ३४- , ” ,

“ १८८८-८९-२९,००० , - , ३१- , ” ,

एलवालुक—(Gisekia Pharmaceoides) N. O. Ficoideæ. बालुक-शाक (सं०); वाळूची भाजी-मानली किराय (तामिल). हा रोप फार लहान असून त्यांत उत्तम औषधी गुण राहतात. याचे चित्र 'राक्सर्बर्ग' सा-

हेबाने आपल्या कारोमांडलवरील वनस्पतीच्या चित्रांत दिलें आहे. t. 183
वेटचे, चित्र ११६७ पहा.

यांचीं नांवं (तेलगु) इशकदशरी कुडा, अतिरिळ (सिंहली); वालुक (बंगाली). ही वनस्पति झरसाच्या जातीची असून तिची हैसुराकडे भाजी करून खातात. ही पंजाबांत, सिंहलद्वीपांत, सिंध प्रदेशांत व कोंकणांत सांपडते. औषधीसंग्रहाच्या पहिल्या आवृत्तींत एलवालुक हें अप्रसिद्ध वालुकाचें (कांकडीचें) वाचक आहे असें लिहिले होतें, परंतु ती चूक आहे.

डॉ. विं. 'डिमाक' साहेबाने जें ल्याटिन नांव ह्या वर्णनाच्या आरंभी दिलें आहे त्या वनस्पतीचें वाचक आहे असें ह्यटलें आहे. नांवाकडे लक्ष न देतां जी वनस्पति 'मानली किराय' नांवाने प्रसिद्ध आहे, ती ही आहे. तिचे गुण कसान 'लौथर' साहेबाने प्रसिद्धीस आणिले. तिचा रस पाचक असून कृमिनाशक आहे. रस काढावयाचा तो सर्वांग पिळून दाबून काढावा. हा सुमारे अडीच तोळेभार (१ औंस) निघाला ह्यणजे त्यांत साखर घालून एक वेळां द्यावा. ज्या रोग्यास जंत फार झाले असतील त्यास उपार्थी पोटावर तीन चार दिवसांच्या अंतराने दोन वेळां दिल्याने गोल जंत मरून बाहेर येतात.

वर्णन— ही वनस्पति पसरट असून तिचीं कांडे विभागलेलीं असतात. तिजवर पाने सन्मुख असून झुवक्याने येतात व फुले फार लहान, हिरवीं, आंखूड, देंठावर ९—१० पर्यंत येतात. तीं सुभग दिसतात. फळे सूक्ष्म असून त्यांत काळे दलदार वीं असतें.

रासायनिक परीक्षा—डॉ. एच. वार्डन, कलकत्यांतील वैद्यक शाळेंतील रसायनशास्त्राचे अध्यापक यांनी पुढील रीतीने वाळूच्या भाजीचें वीं घेऊन त्याची परीक्षा केली. वीं चेंचून तें दारूच्या अर्कांत पचवून त्यांत थोडे 'सलफ्यूरिक इथर' मिळविले, ह्यणजे नारिंगी रंगाच्या रोगणासारखा भांड्याच्या तळाशीं सांका राहतो. इथर उडून गेल्यावर त्या सांक्याच्या जाडसर गोळ्या बनतात. तो सांका सूक्ष्मदर्शकाखालीं घातला ह्यणजे जर्द पिवळ्या रंगाचे सुईसारखे स्फटिक नजरेस पडतात. या पदार्थीस 'गायसिकिया ट्यॉनिन' (Tannin) ह्यणतात. हें मायफळाच्या सत्वासारखे असतें.

तें रुचीने तुरट लागतें. हें सत्व थंड पाण्यांत कांहीसैं विरघळतें, परंतु गरम पाण्यांत पुरतेपणीं विरघळून त्या पाण्यास पिंवळा रंग येतो. 'अमायलिक अलकोल' मध्यें तें सगळे व तेव्हांच विरघळतें. क्षारोदकांत विरघळून त्यास जर्द तांबडा रंग येतो. शिश्यांच्या क्षाराच्या द्रावणांत त्यांतून मांसाच्या रंगाचा सांका पडतो.

एकंदरींत मानली किरायचे सत्व निवडुंगाप्रमाणे गोलजंतांचा नाश करितें.

एला—(सं०) पृथिविका, चंद्रबाला, निष्कुटी, बहुला; (बं०) इलाची, इलायच; (मलबारी), अयलंछडी, (फारसी) हैल; (आ०) काकलहा, हाल; (तेलगु) सनायलाकी इ०. Cardamom or grains of Paradise. (चिनई) सोइया. Ammomum Cardamomi. Vel Xanthoides R. N. O. Scitamine.

या लहान वनस्पतीची भूमी मलबारकांठाचा प्रांत आहे. चीनांत व झांजिबार मुलुखांतही सांपडते. इचे झाड साधारणतः ६—८ फूट (पुरुषभर) उंच वाढतें. हिचीं पाने हातभर लांब कणेदार, प्रासाकार (ह्यणजे भाल्याच्या आकाराचीं) व टोकदार असतात. पानाचा देंठ मध्यत्या दांड्यास आलिंगित असतो, पाने एकमेकांस झांकतात.

फुलांचा दांडोरा बुडाकडून निघतो; अशा प्रकारचे ३—४ दंड निघतात. ते दंड लहान भाग सांधले जाऊन झाले आहेत असे दिसतात.

प्रत्येक सांध्यांतून फुलांचा तुरा निघतो. तो सुमारे एकपासून दोन फूट लांब असतो, व जमिनीवर पसरट असून गवताच्या काडीसारखा लहान लहान सांधलेल्या कांडांनी झालेला असतो. पर्णसंधीपार्शीं बोंथट मध्यम लांबीची उपपत्रे येतात. फुलांच्या पांखळ्या तीन किंवा चार असतात. त्यांपैकीं तीन ३ हिरवट असून एक मोठी असते व आंतल्या अंगाने त्या पांखळीवर गुलाबी अथवा जांबळ्या रंगाचा छटा असतो. फळाच्या दोड्यास वेल-दोडा ह्यणतात. तो दोडा तीन खणांचा व तीन पड्यांचा झालेला असतो. फळ १. इंचापासून १. पाऊण इंच लांबीचे असतें. प्रत्येक खणांत काळसर तांबूस, वरून खरभरीत कांहींशा त्रिकोणावर बिया चेपून भरलेल्या असतात.

वेलदोड्याची जन्मभूमि—त्रावणकोर, कूर्ग व वैनाड हें आहे. परंतु अलिकडे पुढनई डोंगरांवर, उत्तर कानड्यांत व हैसुराच्या पश्चिमेकडील प्रां-

तांत त्याची लागवड केलेली आहे. ह्याच्या लागवडीसंबंधानें संपूर्ण माहिती डॉ० वॉट साहेबांच्या 'हिंदुस्थानांतील सांपत्तिक द्रव्यांच्या कोशांत' पाहावी.

वेलचीचे रासायनिक धर्म व उपयोग—वेलची चावली असतां जिभेत थंड स्पर्श झात्यासारखा भास होतो व किंचित् तिखट कापूर खालूचासारखा भास होतो. वेलची थंड व शीतवीर्य आहे. बीं चेंचलें असतां त्यांतून आलब्युमन वसामय द्रव्य व सुगंधी उडणारें तेल अशीं सांपडतात. हें तेल शेंकडा ४६ व वसामय द्रव्य १० प्रमाणानें असतें. वेलचीचा उपयोग उग्र औषधांचा दर्प मोडण्यासाठीं वराच केला जातो व आटविलेलें दूध व वर्फी वैगेरे मिठाईत रुचि वाढण्याकरितां व सुवास येण्याकरितां करितात. आर्यवैद्यकाच्या पद्धतीप्रमाणें शुक्रोग ह्यणजे लव्हीवरोवर धातू जात असते त्यावर भाजलेला हिंग ३ गुंजा व वेलदोडा ह्यांचें चूर्ण करून तुपावरोवर देतात. धातुपुष्टेस वेलदोड्याचे दाणे व खडीसारखर समभाग घेऊन एकत्र कुटून त्यांची पूळ ४ मासे थोड्या एरंडेलांत मिसळून सकाळीं तोंड घुतत्यानंतर घेत जावी ह्यणजे डोक्यांतील उष्णता जाऊन मगज थंड होतो. हा अनुभव खरा आहे. वांतीवर वेलदोड्याच्या सालांची राख करून मधांत कालवून दिली असतां वांती बंद होते, ह्याचा अनुभव आह्मांस बच्याच वेळी आलेला आहे. प्रो० 'वार्डन' ह्यांनी ह्याच्या राखेची परीक्षा केली, त्याजवरून त्यांत 'म्यंगनीझ' ही धातू आहे असें कळतें.

एला—वेलदोडा, याच्या फळांतील दाण्याचा उपयोग औषधांत व इतर कित्येक खाण्याच्या पदार्थात करितात.

गुण व उपयोग—हे वातकफहर, वर्णप्रसादन, कंडू, कुष्टनाशन, दीपन, अनिलहर व शूलघ्न आहेत असें सुश्रुताचें मत आहे. इतर उग्रगंधी औषधांचा दर्प मोडावा ह्याणून त्यांजवरोवर यांची योजना करतात. यांत एक सुगंधी तेल असतें.

एलिआबोळ—कुमारी अथवा घृतकुमारी (१९८ नंबरची वनस्पती) या शब्दावर पहा.

एळ्याचें झुटूप—Aloes, different Species हें नांव आरबी आहे. याची विशेष माहिती 'कुमारी' या शब्दावर पहावी.